

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ
ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ**

ШУҲРАТХОН ИМЯМИНОВА

**НЕМИС ВА ЎЗБЕК
ТИЛЛАРИДА БЎҒИН
ҲОСИЛ БЎЛИШИ**

**Тошкент
«MUMTOZ SO‘Z»
2010**

81.2 Нем

И51

Имяминова, Шухратхон.

Немис ва ўзбек тилларида бўгин ҳосил бўлиши / Ш.Имяминова; масъул муҳаррир Ҳ.Раҳимов; ЎЗР олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий ун-ти. — Т.: MUMTOZ SO‘Z, 2010. - 88 б.

ББК 81.2 Нем-2+81.2 Ўзб-2

Монографияда бугунги кун тилшунослигидаги муҳим муаммолардан бири саналган бўгин назарияси, немис ва ўзбек тилларида бўгин ҳосил бўлиши ҳамда икки тилда сўз узунлиги ва чуқурлиги, ундошлар коэффициенти, очиқ ва ёпиқ бўгинлар муносабати каби бир неча масалалар ёритилган.

Ушбу монография бакалаврият ва магистратура талабалари, аспирант ҳамда тадқиқотчилар учун мўлжалланган.

Масъул муҳаррир: профессор Ҳ. Раҳимов

Тақризчилар: доцент Н.Ю.Шокирова,
ф.ф.н. М.Ж.Зулхонов

Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети Илмий-техникавий кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган (Баённома № 1, 2010 йил 7 январ).

ISBN 978-9943-363-39-7

© Ш.Имяминова, 2010

© «MUMTOZ SO‘Z», 2010

КИРИШ

Кейинги йилларда тилшуносликда муҳим ҳисобланган немис ва ўзбек тиллари фонетикаси ва фонологияси билан боғлиқ мунозарали масалаларни ўрганиш ҳамда бу муаммони тадқиқ қилиш, шунингдек, ўқитиш методикасини ривожлантиришга эҳтиёж сезилмоқда. Ҳозирги пайтда тилшуносликда бўғин ҳосил бўлиши ва унинг лингвистик хусусиятлари бўйича изланишлар, илмий ишлар олиб бориш гарчи жуда кўп бўлмаса-да, олимларнинг диққатини ўзига жалб этмоқда.

Кейинги ўн йиллар ичида фонетика ва фонологиянинг муаммолари бўйича кўплаб илмий тадқиқотлар яратилганига қарамай тилшуносликда фонетика ва фонология лингвистиканинг бошқа соҳалари орасида тутган ўрни ҳақида ҳанузгача илмий баҳслар давом этмоқда.

Тилшуносликнинг мустақил соҳаси бўлган фонетика ва фонология аниқ, назарий йўналишларга ва тилга оид материаллар устида изланишлар олиб боришнинг махсус услубларига эга бўлишни тақозо этмоқда.

Шунинг учун ҳам ушбу монографияда ҳозирги немис ва ўзбек тиллари фонетикасида долзарб ҳисобланган муаммо - бўғин ҳосил бўлиши ва унинг лингвистик хусусиятлари тўғрисида сўз юритилади.

Бугунги кунда мазкур муаммо бўйича тадқиқотлар тилшунослик соҳасидаги илмий изланишлар орасида ўзининг муносиб ўрнини эгаллаган ва эгаллаб келмоқда. Бу борада мамлакатимиз ва чет эл тилшунослари, жумладан, Л.В.Шчерба, Н.С.Трубецкой, Л.Р.Зиндер, Я.В.Бондарко, В.Б.Касевич, Г.П.Торсуев, В.Г.Гак, Дж.Гринберг, Р.Якобсон, Н.А.Баскаков, В.Б.Решетов, И.А.Киссен, М. Миргожиев, А.Абдуазизов, Н.А.Авазбоев, А.Маҳмудов, С.Отамирзаева, К.С.Тайметов, М.К.Исаев, М.Джусупов, А.Ишаев, С.Ризаев, З.Ахматжанова, Э.Д.Сулейменова ва бошқаларнинг кўплаб илмий изланишлари яққол мисол бўла олади.

Тилшуносликнинг тараққий этишидан бошлаб бўғин табиатини ўрганиш узоқ давом этиб келаётган, аммо шу кунгача тўлиқ ечимини топа олмаган муаммоли жараёндир.

Бўгин масаласига доир жуда кўп илмий тадқиқотлар, рисоалар, мақолалар яратилганига қарамай, бу муаммо фонетикада ечимини кутаётган тадқиқотлардан бири саналади. Кейинги пайтларда синхроник ва диахроник жиҳатдан олиб қаралганда бўгинни фонетик, функционал, психолингвистик ва амалий жиҳатдан тадқиқ этишни фаоллаштириш, унинг тилдаги бошқа нутқ бирликлари билан чамбарчас боғлиқлиги билан асосланади.

Тилшуносликда 60-йиллардан олдин нутқдаги энг кичик бирлик товуш эди ва шунинг учун ҳам бўгин тўғрисидаги илмий изланишлар кам бўлган. 70-йилларда эса бўгин ҳам нутқ бирлиги эканлиги аниқланди ва бўгин тўғрисидаги дастлабки изланишлар пайдо бўла бошлади.

Ўзбек тилшунослигида Е.Д.Поливанов бундан сал кам бир аср муқаддам ўзбек тилидаги бўгинлар таркибининг хилма-хил бўлиш имконияти жуда ҳам чегараланган, деб таъкидлаган эди (Поливанов 1923, 30). Аммо А.Ишаев ҳозирги ўзбек адабий тилида бўгин структуралари тўғрисида тадқиқот олиб бориб, ўн бешта бўгин типи мавжудлигини аниқлади (Ишаев 1982). А.Ишаев тадқиқотида, асосан, ўзбек тилидаги бир бўгинли ва рус тилидан ўзлашган сўзлар, исмлар ҳамда географик номлардан иборат материал асосида олиб борилганлиги учун ҳам бўгин типи кўп миқдорни ташкил этган.

Бўгин тўғрисидаги илмий изланишларда бўгин назариясига бағишланган ҳинд-европа тиллари материаллари асосида олиб борилган тадқиқотлар сони сезиларли даражада кўп (Уорф 1940, Менцерат 1950, Клётцер 1953, Сигурд 1965, Потапова 1965, Трнка 1966, Постовалова 1967, Лекомцева 1968, Хирц-Вирицбика 1971, Шольц 1972, Трофимова 1972, Прокопова 1973, Торсуев 1975 ва бошқалар). Шунинг учун ҳам бўгин назариясига оид тадқиқотларнинг қўплигини таъкидлаб, Л.Р.Зиндер шундай ёзган эди: “... бўгин тадқиқотчилар эътиборидан тушмай қолди, бўгинга оид тадқиқотларнинг сони рекорд ўрнатишига сал қолди (Зиндер 1986, 43)”.

Туркий тиллар материаллари асосида олиб борилган тадқиқотлар ҳам талайгина (Баскаков 1955, Шчербак 1971, Ибрагимов 1970, Ризаев 1970, Бектаев 1973, Трофимов

1975, Орузбаева 1975, Дыйканова 1977, Шумиляк 1977, Джусупов 1980, Калыбаева 1981, Абдуазизов 1982, Ишаев 1982, Авазбаев 1986, Тайметов 1986, Кайдаров 1986, Ибрагимов 1994, Миртожиев 1998 ва бошқалар).

С.Ризаев ўзбек тилшунослигида бўғин структурасининг бадий прозаик матн материали асосида сўздаги ўрни бўйича бўғин типларини аниқлаб, бўғиннинг частотали ва алфавитли луғатини яратди (Ризаев 1980) ҳамда тил ва нутқ бирликларини лингвостатистик (кибернетик) усул билан ўрганди ва таҳлил этди (Ризаев 2006).

Кўплаб тилшунослар (Авазбоев 1991, Бобомурадов 1975, Ибрагимов 1970, Моисеев 1975, Тайметов 1988, Торсуев 1975, Чикаидзе 1983, Шаменова 1974, Шодиев 2008, Hirz-Weirzbicka 1971, Seiler 1962, Werner 1974) эса тилнинг фонотактик хусусиятларини таҳлил қилишда, асосан, бир бўғинли сўзлар инвентаридан фойдаланишган. Чунки бир бўғинли сўзлар дунёнинг барча тилларида асосий лингвистик бирлик сифатида фонотактик структураларни қиёслаш учун универсал модел ҳисобланади ҳамда улар бўғин ва сўз синтезидир, шунинг учун уларнинг фонологик структурасини ўрганиш қулай. Аммо аниқ луғат ва матн материали асосида немис ва ўзбек тилларидаги кўп бўғинли аслий сўзларда бўғинга ажратиш, бўғин типларини фарқлаш ва уларнинг универсал типларини аниқлаш каби бир қанча муаммолар ҳалигача ўз ечимини топмаган.

ФОНЕТИКА ВА ФОНОЛОГИЯДА БЎҒИН МУАММОСИ

Бўғин муаммоси тилшуносликнинг нисбатан долзарб ва мураккаб масалалари сирасига киради. Ҳозирга қадар бўғиннинг вазифаси, унинг чегаралари каби масалалар ўзининг мантиқий ечимини топа олгани йўқ.

Назаримизда, бўғин муаммосига қизиқиш маълум даражада нутқнинг универсал асосий бирликларини аниқлаш ва тадқиқ этиш ҳамда тил негизида бўғинга ажратишнинг нутқ товушларига мувофиқ ўзига хос томонларини ўрганишга уринишдан иборат.

Ўтган асрда тилшуносликда асосий объекти бўғин ҳисобланадиган бир қатор тадқиқотлар яратилганлиги маълум. Бўғин назариясига бағишланган Ҳинд-Европа тиллари асосида яратилган (Лекомцева 1968, Поставалова 1967, Трофимова 1972, Степанов 1974, Торсуев 1975 ва бошқалар), шунингдек туркий тиллар асосида олиб борилган (Баскаков 1955, Ибрагимов 1970, Шербак 1971 ва бошқалар) кўплаб тадқиқотлар мавжуд. Шунинг учун ҳам бўғин сўзнинг таркибий қисми сифатида барча тиллар учун умумий бўлган жиҳатларга эга. Шу билан биргаликда, бўғин ҳар бир тилда фақат ўзигагина хос бўлган белгиларга ҳам эга. Булар бир тилдаги бўғинни иккинчи бир тилдаги бўғиндан фарқлайдиган структураси, шунингдек, барча сўзларнинг товуш тузилишига оид ўзига хосликлардир (Баскаков 1988, 176).

Бўғин ҳақидаги таълимотлар ичида ҳеч бир эътирозсиз тан олиш мумкин бўлган факт бўғиннинг ҳар доим тадқиқотларнинг кўп қиррали объекти сифатида намоён бўлганлигидир.

Бўғинни бир нафас тўлқинида ажратиб олинган энг кичик талаффуз бирлиги сифатида изоҳлаш мумкин. Нутқ парчаси пауза (тўхтам)лараро навбатдаги изма-из келадиган ва ўзаро боғланган бўғинлар занжирини ҳосил қилади. Бўғинларни чегараси сўзнинг орасидан ўтадиган, таркибий қисми сифатида қараш жоиздир.

Бўғин фонемадан кейин навбатдаги фонетик бирлик ҳисобланса-да, бошқа томондан олиб қараганда, модомики

у фонема ва морфема билан бирга, энг аввало, фақат сўз таркибида ҳосил бўлиб, ундан кейин эса тил ва нутқ фаолиятида бўлар экан, у ҳолда бўғинни тилнинг асосий бирлиги бўлган сўздан узиб олиб ўрганиб бўлмайди. Шунинг учун сўзнинг товуш тузилиши мураккаб бирликлардан ҳисобланиб, улар ўзи билан бўғин ёки бўғинлар кетмакетлигини тақозо этади. Сўзда товуш тузилишининг тўрт хил субструктураси мавжуд:

1. Фонематик.
2. Фонематик бирикмалар структураси.
3. Силлабик.
4. Акцент-ритмик (Торсуев 1975).

Фонематик структура мустақил товуш-фонемаларга эга ва сўзда товушларнинг таркиби, миқдори ва бўлиниши билан характерланади. Фонематик бирикмалар структураси сўз таркибига кирувчи товуш-фонемаларнинг артикуляри - акустик муносабатлари билан характерланади.

Силлабик структура сўзни ташкил қиладиган қатъий кетмакетлик билан характерланади. Бундан ташқари силлабик структура бўғинларнинг миқдори, уларнинг тур ва таркиби, изчил бўлиниши ва ажрагилиши, акцентритмик эса сўзнинг талаффузи ва оҳанги билан характерланади. Бу тўрт хил субструктура ўзаро мураккаб муносабатларда бўлади.

Шундай қилиб, бўғиннинг артикуляцион муносабати сўздаги товуш структурасининг асосий бирлиги ҳисобланади. Бўғин нутқ бирлиги сифатида муҳимдир.

Артикуляцион автономлик даражасидаги бўғин бу сўзнинг бутун товуш структурасининг бир қисмидир. Бўғин ўзининг таркибига кўра оддий бир фонемадан ёки мураккаб бир нечта фонемадан иборат бўлиши мумкин.

Сўзда фонемаларнинг мустақкам алоқаси юзага келади ва бунда товуш эмас, балки фақат бўғин талаффуз қилинади. Бўғин таркибида бириккан товушлар, фонемалар перцептик¹ планда ўзининг товуш томондан мустақиллигига кўра ва бўғин таркибида уларнинг жойлашишидаги фарққа кўра структурал бўлинади. Алоҳида талаффуз қилиниш асносида,

¹ Бу термин инглизча «perceptive» сўздан олинган бўлиб, нутқдаги товушларни тинглаб тушуниш, деган маънони беради.

талаффузга кўра фарқланиши асосида товуш-фонема бўғинни ҳосил қилади. Бундай ҳолатда у репрезентант товуш-фонема ҳисобланади, бунда бўғин таркибидаги ўрни мос келиши ёки келмаслиги мумкин (Торсуев 1969, 40).

Фонологик таълимотга кўра, бўғин сегментал фонологиянинг бошқа объектлари билан таққосланганда фарқи жуда ҳам кам. Шунинг учун ҳам бу тушунчанинг ўзи қадимги даврдан бошлаб тилшуносликка оид тадқиқотларда мавжуд бўлган ва бўғин таълимотига оид алоҳида йўналишлар мавжуд бўлган. Аммо ҳозирда улардан, умуман, фойдаланилмайди. Масалан, бу ўринда К. Колернинг бўғиннинг мавжудлиги ё бугунлай инкор қилиниши ёки фақатгина маълум бир тилларга нисбатан тадбиқ этилиши ҳақидаги (Kohler 1977) фикрларини келтириш мумкин.

Панкончелли-Кальция ва Отто фон Эссенларнинг тасдиқлашича, бўғин фонетик тушунча сифатида мавжуд эмас, бўғин таркибида фонемаларнинг бирикиши эса бу оддий мослашувдир (Panconcelli—Calzia 1924, 119; Otto von Essen 1966, 126).

К. Пайк тўғри ифодалаганидек, бўғиннинг тилнинг алоҳида бирлиги сифатида бажарадиган вазифасининг тушунарсизлиги **бўғин** тушунчасининг анча мавҳумлигига сабаб бўлади.

Бўғин муаммосини ўрганишга бағишланган тадқиқотлар ҳозирги давр тилшунослигида ҳар хил йўналишда ва турли тилларнинг негизида олиб борилаяпти. Айни пайтда бўғин муаммоси ҳар хил нуқтаи назардан талқин қилинади ва таҳлил давомида ҳар хил натижаларни беради. Шу боисдан бўғин соҳасида илгари ўтказилган, ҳозирги вақтда бажарилаётган кўпгина тадқиқотларда, асосан, бўғиннинг артикуляцион, акустик ва перцептик белгиларини дифференциал (даражаларга ажратиб) ва ҳаммасини биргаликда аниқлашга уриналади. Хусусан, ушбу муаммога бағишланган тадқиқотлар фонетикада ҳам, фонологияда ҳам амалга оширилган. Ҳозирги фонетика фанида бўғиннинг турли таърифлари кўп.

Бўғин — бу сўз ва нутқнинг фонетик-фонологик асосий бирлиги ва у интуитив амалга оширилади, аммо илмий жиҳатдан бир хил таърифга эга эмас (Hadmod Bussman 2002, 783).

Бўғин сўзнинг фонетик жиҳатдан нутқда ҳосил бўлувчи бирликдир. Бўғин тил бирликларидан, масалан, морфема билан мос келиши мумкин, аммо бу шарт ҳисобланмайди. Бўғинга илмий жиҳатдан таъриф бериш масаласида мунозаралар кўп (*Lexikon der sprachwissenschaftliche Termini* 1985, 281).

Ўзбек тилида ҳам, бошқа тилларга ўхшаб, нутқ оқи-мида ҳосил бўладиган фонетик бирликлар мавжуд, булар, жумладан, фраза, сўз, бўғин, товушлардир (Миртожиев 2004). Фраза нутқ оқиимида энг катта фонетик бирлик бў-либ, у интонацион бутунликка эга ҳамда тугал бир фикрни англатади. Бир фраза иккинчи бир фразадан пауза, яъни тўхтам орқали ажратилади. Фраза маълум маъно англатувчи бир гапга тенг бўлади. Такт, яъни синтагма фразанинг бир қисми бўлиб, у одатда сўзлардан ташкил топади. Бу фонетик бирликлардан ҳам кичикроқ бирлик борки, буни бўғин деб атаймиз. Бўғин ўз навбатида товушлардан ташкил топа-ди, аммо бирликлар маъно англатмайди.

Энди ўзбек тилшунослигида бўғинга берилган таърифларни кўриб чиқамиз. Жумладан, В.Решетов ўзбек тилидаги бўғинга таъриф бериб шундай ёзади: “Агар сўз бир нафас тўлқини билан айтилса, бир бўғин ҳисобланади. Агар сўз кетма-кет бир неча нафас тўлқини билан айтилса, кўп бўғинли ҳисобланади” (Решетов 1953, 25). Бу фикрни давом эттириб ва унинг баъзи жиҳатларини тан олган ҳолда У.Турсунов бўғинга қуйидагича таъриф беради: “Бир нафас зарби билан айтиладиган бир ёки бир неча товуш бўғиндир (Турсунов 1992, 25). Демак, бўғинлар товушлардан ташкил топиб, талаффузда бир зарб билан айтилиши кўплаб тадқиқотчилар томонидан ҳам тан олинган.

О.Азизов бўғинга таъриф бериб шундай ёзади: “Бўғин бир ҳаво зарби билан айтиладиган товуш ёки товушлар комп-лексидир” (Азизов 1986, 44). Демак, О.Азизовнинг фик-рича, товушлар бирикиб бўғин ҳосил қилади. Бизнинг фик-римизча, ҳақиқатан ҳам товушсиз бўғин ҳам ҳосил бўлмай-ди. Бўғин бўлмас экан, сўз ҳам бўлмайди. Сўз эса, албатта, бирор фикрни билдиришда асосий манба ҳисобланади.

В.Решетов ва Ш.Шоабдурахмонов бўғинга қуйидагича таъриф берадилар: “Бўғин бир ёки бир неча товуш-

лардантовуш комплексидан таркиб топган, бир нафас чиқариш билан талаффуз этиладиган тактнинг бир бўлагидир” (Решетов, Шоабдурахмонов 1962, 178). Уларнинг фикрича, талаффуз этишда бир нафас билан айтиладиган тактнинг бир бўлаги бўгин ҳосил қилади. Аммо бизнинг таҳлилларимиз бўгин ҳар доим ҳам тактнинг бир бўлаги бўлавермаслигини кўрсатади.

Ғ.Абдурахмонов ва С.Мамажонов бўгинга таъриф бериб шундай ёзадилар: ”Талаффузда ҳаво оқими маълум бир қисмларга бўлинади, бу бўлиниш бўгин деб аталади” (Абдурахмонов, Мамажонов 2002, 51). Аммо шуни таъкидлаш лозимки, талаффузда ҳаво оқими ҳар доим ҳам бир хил бўлинишни ҳосил қилавермайди.

Бўгин ҳосил бўлиши жараёнини синчиклаб кузатиш натижасида ҳар бир сўзловчи сўзни бўгинлаб талаффуз қилса ҳам, бўгинни аниқлашда катта қийинчиликлар кузатилади, деган хулосага келдик. Бир ёки бир неча товушлардан ташкил топган такт қисми ва бир нафас билан талаффуз қилинадиган одатдаги бўгин қаршиликка учрайди, чунки бўгинни нафассиз талаффуз қилса ҳам бўлади, лекин бир бўгинни бирдан ортиқ нафассиз талаффуз қилиб бўлмайди.

Кўплаб олимлар ўзбек тилида унлиларнинг бўгин ҳосил қилиш хусусиятини муҳим деб ҳисоблайдилар. Жумладан, ў.Абдурахмонов ва С.Мамажонов: “Бўгинни унли товушлар ташкил этади, бинобарин, сўзда қанча унли бўлса, шунча бўгин бўлади” (Абдурахмонов, Мамажонов 2002), - деб таъкидлайдилар. Албатта, бўгин унлисиз ҳосил бўлмайди.

О.Азизов яна бўгиннинг умумий (универсал) белгиларига тўхталиб, шундай ёзади: “Бўгин бир ҳаво зарби билан айтилади, унлилар бўгин ҳосил қилувчи асосий товуш ҳисобланади, очиқ ва боши ёпиқ бўгинлар кўпчиликини ташкил қилади, бўгин сўзнинг семантикасига боғлиқ эмас, яъни сўзнинг лексик маъноси ва морфемик состави бўгин билан белгиланмайди” (Азизов 1986, 44).

А.А.Реформатский бўгин тўғрисида ёзар экан, уни шундай деб таърифлайди: “Бўгин - бу бир ёки бир неча товушлардан таркиб топган такт қисмидир” (Реформатский 2004, 194).

М.Ирискулов бўгин тўғрисида шундай фикр юритади: «Бўгинни артикулятор бирлик деб талқин қилишда ҳам турли ёндашиш кўзга ташланади. Баъзилар бўгин мазкур бўгиндаги талаффузи қийин бўлган ундошлар талаффузини унлилар ёрдамида осонлаштириш деб тушунишса, бошқалар бу бирликни нутқ нафаси билан боғлашади. Бу фикрга, асосан, бир бўгин бир нафас турткисига тўғри келади: бир нафас билан бўгинни ташкил этувчи фонлар талаффуз қилинади» (Ирискулов 1992, 26).

М.Ирискулов яна фикрини давом эттириб ва бўгинга таъриф бериб шундай ёзади: “Такт бўгинлардан ташкил топади, бўгин бир ёки бир неча товушдан ташкил топиб, бир зарб билан талаффуз қилинадиган фонетик бирликдир» (Ирискулов 1992, 23).

В.Решетов бўгин ҳосил бўлиши тўғрисида сўз юритиб кўйидагиларни таъкидлайди: “Сўзларни талаффуз қилганда гоҳо ҳаво кучайиб, гоҳо кучсизланиб, бўгин ҳосил қилади” (Решетов 1953, 24). Демак, В.Решетовнинг фикрича, агар бир сўз бир нафас (зарб) билан айтилса, У.Турсуновнинг фикрича, бир нафас билан айтиладиган товуш, товуш ёки товушлар комплекси бўгин дейилади. Бу ва бошқа фикрлар бўгин тўғрисида бир ечимга келишни тақозо этади, чунки барча таъкидланган фикрларда кўп ҳолларда бир хил фикр такрорланади.

Л.Андрейчикова бўгинни талаффузнинг энг кичик минимал бирлиги деб таърифлайди ва бўгин ҳосил бўлишида, асосан, унлининг роли муҳимлигини таъкидлайди (Андрейчикова 1992, 76).

Юқоридагилардан хулоса қилиб шуни таъкидлаш лозимки, бизнинг фикримизча, *бир нафас тўлқинида айтиладиган бир ёки бир неча товуш йиғиндиси ва муҳим сегмент ҳосил қилувчи энг кичик нутқ бирлиги бўгин дейилади.*

БЎГИН ҲАҚИДАГИ НАЗАРИЯЛАР

Бўгин реал бирлик бўлишига қарамасдан (бунга, умуман, шубҳа бўлиши мумкин эмас), фонетика ва фонологияда эгаллаган ўрни ва мақсадига қараб бир қанча муноза-

раларга сабаб бўлди. Бўғиннинг реал бирлик эканлигининг яна бир исботи шундаки, масалан, бола ёшлигиданоқ кўп нарсаларни бўғинлар асосида ифода этишни амалга оширади. Акустик жиҳатдан олиб қараганда бўғин нутқнинг товуш парчасидир, унда бир товуш бошқаларидан жаранглилиги билан ажралиб туради. Демак, бундай товушларни бўғин ҳосил қилувчи товушлар дейилади. Одатда, унлилар бўғин ҳосил қилувчи товуш бўлади. Ҳар бир бўғин таркибида, албатта, бир унли товуш қатнашади. Сўзнинг бўғинларга ажралиши, асосан, унинг таркибидаги унлиларнинг миқдорига қараб белгиланади. Масалан: *schrei-ben, re-den, we-nig, Ar-bei-ter, ол-ма, бо-йи-моқ, бо-ла-эсон, бел-ги-ловчи, бет-лаш-тир-моқ, би-ра-тў-ла-си-га* каби.

Ундошлар бўғин ҳосил қилмайди, бўғин ҳосил қилишда улар ҳар вақт унли билан ёнма-ён келади ёки, умуман, қатнашмайди. Бўғин таркибида ундошлар миқдори турлича бўлади: *Tisch, Leh-rer, Re-gie-rung, Herbsts, улк, беш, барг, иш-ла-моқ, йилт* каби.

Тилшунослик фанида бўғинга оид назарияларни турли позициядан туриб тадқиқ қилган олимларнинг илмий қарашларини қуйидагича тасниф қилиб, бу назарияларга ўз муносабатимизни билдиришни маъқул деб ўйлаймиз. Улар қуйидагилар:

1. Экспиратор назарияси.
2. Сонор назарияси.
3. Муқуллар тортилиши назарияси.
4. Товушнинг кучига асосланган назария.
5. Фонологик назария.
6. Фонотактик назария.

В.А. Кочергина бўғин назарияси тўғрисида қуйидагича фикр юритади. Унинг фикрича, **экспиратор назарияси** бўғинни бир нафасда талаффуз қилинадиган товушлар бирикмаси сифатида талқин қилади. Бунда ҳар бир нафас тўлқини бўғин ҳосил бўлишига олиб келади (Кочергина 1991, 60).

Экспиратор назариясини тан олувчи олимларнинг (Меркель, Сторм ва бошқалар) фикрича, бу назарияга, асосан, бўғин муаммоларини ҳал қилиш мумкин бўлса, бунда физиологик белгига асосланади. Бу назария тарафдорларининг фикрича, бўғин бир нафас чиқаришга

тўғри келар экан. Аммо бўғин тўғрисида олиб борилган экспериментлар шундан далолат берадики, бўғин сони билан нафас чиқариш ҳар доим ҳам тўғри келавермайди (Жинкин 1958; Матусевич 1976). Шунинг учун ҳам бу назарияни тўла қабул қилиб бўлмайди.

Экспиратор назарияси XIX асрда немис тилшунослари томонидан ривожлантирилган, аммо баъзи фонолог олимлар томонидан танқид қилинган, ҳатто қарийб рад этилган, лекин америкалик фонетикашунос Стетсоннинг саъй-ҳаракатлари эвазига бу назария маълум бир даражада оммалашган. Стетсоннинг фикрича: “Бўғин шу маънода тил бирлиги ҳисобланадики, у ҳар доим бир нафас зарбидан ташкил топади, одатда, унли товуш билан эшитила бошлайди ёки ундош билан тугайди” (Stetson 1951, 36). Бу назария экспериментал фонетистлар томонидан тан олинмади, чунки нутқда талаффуздаги зарблар миқдори билан бўғинлар миқдори ҳар доим ҳам бир хил бўлавермайди ёки мос тушмайди.

В.В.Решетов ҳам бўғин ҳақида шундай фикрни билдиради: “Бўғин — худди такт қисми каби бир ёки бир нечта товушлар мажмуи — бир нафасда талаффуз қилинадиган бирлик. Ўз кучи билан товушлар комплекси марказига жойлашган товуш бўғин ҳосил қилувчи товуш ҳисобланади, унга бевосита боғланган ва кучсизроқ талаффуз қилинадиган бошқа товушлар эса бўғин ҳосил қилмайдиган товушлар ҳисобланади” (Решетов 1965, 45).

Э.Зиверс экспиратор назарияси ҳақида гапириб, шундай таъкидлайди: “Бўғиннинг замирида эркин узлуксиз нафас орқали талаффуз қилинадиган товушлар босими тушунилади” (Sivers 1893, 178). Бўғинга бундай таъриф берар экан, муаллиф, ўз навбатида, бўғинни ташкил қилувчи товушларнинг жаранглилик даражаси ўзгариши натижаси эканлигини инкор қилмайди. Бундан бўғиннинг икки нарса, яъни бўғин ҳаво босимининг ўзгариши натижаси ва **бўғин сонорлашганлигининг** ўзгариши натижаси эканлиги маълум бўлади.

Фонологияда бўғиннинг **сонор назарияси** катта аҳамиятга эга бўлиб, кўплаб тилшунослар бўғиннинг мавжуд назарияларини бирлаштириб, аксарият тиллардаги бўғин

табиатини тушунтириш мумкин, деб ҳисоблашган. Бу борада даниялик тилшунос олим О.Есперсен овознинг баланд-пастлиги даражасига кўра, товушларни тасниф қилган (Есперсен, 1926). Аммо у ўзининг сонорлар назариясида сонор товушларнинг бўғин ҳосил қилиши мумкин эканлигини тўла исботлаб бера олмаган. Шунинг учун ҳам бу назария тилшуносликда етарлича ривожлантирилмади. Ушбу назарияни таҳлил қилишга уриниб кўрамиз.

Бўғиннинг сонор назарияси акустик мезонларга ва бўғин компонентларининг жаранглилик жиҳатига асосланади. Ушбу назарияга кўра, бўғин — бу жарангсиз элементлардан кўра жарангли (сонор) элементлар бирикмасидир.

Бу борадаги қизиқ ҳолат ушбу назариянинг тарафдорларидан бири — О.Есперсен томонидан ўрнатилган сонорлигига кўра товушлар градациясидир. Унинг исботлашича, тилда барча товушларнинг нисбий сонорлиги мавжуд. Энг кам сонорлашган товушлар жарангсиз шовқинли ундошлар, энг кўп сонорлашганлар унли товушлардир. В.А.Кочергинанинг фикрича, ҳар қандай товуш бўғин ҳосил қилиши мумкин (Кочергина 1991. 60).

О. Есперсен бўғин структурасини яратишдаги асосий омил товушларни жаранглилик даражасига кўра гуруҳлаштириш анъанаси деб ҳисоблайди. У олмон тилидаги товушларни жаранглилик даражасига кўра қуйидаги гуруҳларга ажратади:

1. Жарангсиз ундошлар (p,t,k).
2. Портловчи ундошлар (p,t,k).
3. Сирғалувчи ундошлар (b,s ва ҳ.к.).
4. Жарангли ундошлар (b,d,q).
5. Жарангли сирғалувчи ундошлар (v,z).
6. Бурун ва литерал ундошлар (m,n,l).
7. Титровчи (r).
8. Ёпиқ унлилар (i,y,u).
9. Ярим ёпиқ (оралиқ) унлилар (e,o).
10. Очиқ унлилар (a) (Jespersen 1926, 186).

О.Есперсен бўғинни камида икки сонорлараро фарқ билан таърифлайди (Jespersen 1926, 186). Бўғин ҳосил бўлишининг бу хил структураси Д.Джоунс томонидан инглиз

тилига нисбатан татбиқ қилинган. Бироқ тилларда мазкур қоидага мос келмайдиган бўғинлар ҳам бор. Бўғиннинг бу қоидаси унинг сўздаги чегараларини кўрсатишга қодир эмас. Э.Зиверс бу икки назария бир-бирини инкор қилмайди, деб ҳисоблайди (Зиверс 1901, 178).

Шуни таъкидлаш лозимки, сонор назарияси асосида на-фас зарбига боғлиқ бўлган интензивлик даражасидаги таф-овуг мавжуд. Сонор назариясига (Есперсен 1926) кўра, бўғин ҳосил бўлиши товушларнинг акустик белгиси бўлган ун даражасига боғлиқ. Шунинг учун ҳам товушлардан бўғин ҳосил бўлишини қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

1. Унлилар асосан ундан иборат бўлиб, уларда шовқин бўлмайди.

2. Сонорлар, асосан, ундан иборат бўлиб, таркибида шовқин кам бўлади.

3. Жарангли ундошларда шовқин устунлик қилади.

4. Жарангсиз ундошлар бутунлай унсиз товушлардир: улар фақат шовқиндан иборат.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, ҳар бир бўғин марказидаги товуш унинг ёнидаги товушларга нисбатан унли бўлиши керак. Масалан: *бер-моқ* сўзида “е” унлисининг ун даражаси “б” ва “р” ундош товушларига нисбатан кучли бўлади, ана шунинг учун ҳам у бўғин марказини ташкил қилади.

Сонор назарияси — сўздаги бўғинлар сонини ҳисоблашга имкон берадиган асосий назариялардан бири. Унинг заиф томони шундаки, унга кўра жаранглилик даражаси ўзгар-майди мезон эмас, чунки айтиш бир товушни ҳар хил талаффуз қилиш мумкин. Кўпинча, унли товуш бўғинда бир ва бир неча хил талаффуз қилинади. Бу ҳолат унли-ларнинг ундошлар билан бирикувида ҳам кузатилади. Бун-дан шундай хулосага келиш мумкинки, жаранглиликнинг ортиши бўғиннинг акустик натижасининг энг юксак дара-жаси ҳисобланади ва у қандайдир ташқи омилларга боғлиқ равишда у ёки бу товушларнинг доимий хусусиятларига эмас, балки ўзгарувчан хоссаларига асосланган.

Шунинг учун немис тилидаги *trösten* сўзида бўғин чегараси *ц* ва *s*- орасидан ўтади, *lösten* сўзида эса *s* ва *t* орасидан ўтади (Зиндер 1979, 255).

Бу назария француз олими М.Граммон (1933) томонидан яратилган бўлиб, у Л.В.Шчерба томонидан ривожлантирилди. Бу назария, асосан, физиологик белгига асосланган бўлиб, у асосан, бўғин чегарасини аниқлашга қаратилган. Маълумки, бўғин чўққиси (маркази)ни мускул таранглилиги энг кучли бўлган товушлар ташкил қилади, буларга биринчи навбатда, унлилар киради. Одатда мускуллар таранглилиги кучсизланган жойда бўғин чегараси ўтади. Масалан: *торт-моқ*.

Бўғин ҳақида гап кетганда, унинг акустик томонини эсдан чиқармаслик керак. Л.В.Бондарко бўғин табиатини ундош-унли CV (масалан: *во-да*) типидида тадқиқ қилади. У CV типидидаги бўғин компонентлариаро акустик алоқадорлик рус тилидаги VC (масалан: *из-вест-ный, ин-те-рес-ный*) бўғин типидан мустаҳкамроқ эканлигини исботлаган. VCCV бирикмасида эса ҳар иккала ундош кўпроқ иккинчи унлига тортилиб туради. Л.В.Бондарко бўғин элементлариаро контраст тушунчасига асосланади ва буни у “бўғин контрасти” деб атайди. Контрастларнинг фарқланиши эса қуйидагича: 1) асосий оҳангига кўра; 2) чўзиқлигига кўра; 3) формантга кўра; 4) интенсивлигига кўра; 5) фокусга кўра. Бўғиннинг муҳим белгилари товушлар бирикмасининг дифференциал белгиларини аниқлашга ёрдам беради.

Бўғин табиати, унинг нутқда яралиш сабаби узоқ вақт олимларнинг тадқиқот объекти бўлиб келди. Юқорида эслатиб ўтилган бўғин назариялари билан таниқли фонетистлар — Зиверс, Томсон, Фрайдан шуғулланганлар. Бўғинга ўзаро мустаҳкам боғланган ҳар хил элементлар мажмуи деб қараш эса В. фон Гумбольдтга тегишлидир. У бўғин компонентлариаро алоқани қанчалик мустаҳкам деб тасаввур қилса, уни бўлиб ўрганиш имкониятларини шунчалик рад этади: “Бўғин — ягона товуш, лекин у қачон маъно англатса, шундагина бўғин бўлади, бунинг учун зудлик билан бир нечта товушнинг бирикиши талаб қилинади” (Потапова 1986, 17).

Бу қоидани кейинчалик А.А.Потебня бўғиннинг товушларга бўлинишининг принципиал имкониятларини кўрсатиб ва уларни аниқ миқдорий белгиларга ажратиб ривожлантирди.

Демак, бўгин фақат таҳлил қилиш билан табиатда мавжуд бўлиб қолмайдиган кимёвий моддаларга ўхшаб, қуйидаги воситалар ёрдамида эришиладиган бўгин бирликларининг бирикуви принциpidан келиб чиқади:

1. Унни бўгин маркази сари кучайтириш ва уни навбатдаги бўгинга ўтиш олдидан пасайтириш.

2. Янги бўгинга ўтиш пайтида нафас чиқараётгандаги ҳаво босимини орттириш.

3. Бўгин маркази сари нафас чиқараётгандаги ҳаво босимини орттириш ва уни янги бўгинга ўтаётганда камайтириш.

Бунда, энг муҳими, мускуллар кучланишининг ўзгариши ҳисобланади. Бундан англашиладики, бўгин ҳосил қилишнинг асосида физиологик омил ётади, яъни бу асосий омил ҳисобланадиган мускуллар импульсидир.

Артикуляцион имкониятлари даражасига кўра товушлар градацияси принципи қатор тилшуносларнинг ишларида ривожлантирилди. Бўгиннинг “тўни” артикуляция динамикасига қараб бичилди. Артикуляция органлари, бурун, томоқ усти бўшлиғи ҳам қўшилган ҳолда, нутқ ҳосил қилиш жараёнида марказ бўйлаб узлуксиз ўзгаришлар ҳолатида бўлади. Нутқда бўгин ҳосил қилишнинг зарур шарти артикуляциянинг структурал асоси ҳисобланади. Нутқ ўзгаришлари динамикасига таъсир этувчи асосий элементлар сифатида ундошларнинг муҳим роль ўйнаши маълум. Шуларга мувофиқ, бўгинни қуйидаги типларга ажратиш мумкин: яқунловчи, бошловчи (консонант — яқунловчи, консанант — бошловчи). Шундай қилиб, бўгин артикуляцион-физиологик ҳодисалар йиғиндисида тўлатўкис мавжуд бўладиган феномен сифатида намоён бўлади.

Товушнинг кучига асосланган назария (Зиверс 1901, Жинкин 1958)

Бу назария Э.Зиверс томонидан олға сурилган эди. У бу икки назарияни қўшишга интилган. Э.Зиверс шундай деб ёзади: “Бўгин чегараси сонорлик ёки экспирация билан аниқланади” (Зиверс 1901, 188). 1871 йилда франкфуртлик шифокор Вольф Оскар аудитив (қулоқ билан эшитиш йўли) методи асосида айрим товушларнинг кучига қараб қанча масофадан эшитилиш даражасини аниқлашга муваффақ бўлган эди (Бунда ўлчов сифатида қадам олинган).

Бу назария вакиллари (Тредиаковский 1747, Ломоносов 1756, Курилович 1948, Палгрэм 1970) нинг фикрича, бўғин фонологик бирлик бўлиб, унинг чегараси соф фонологик (лингвистик), яъни фонотактик белгиларга асосланиши керак. Фонотактик назарияга кўра, бўғин чегараси сўз боши ва сўз охирига хос фонотактик хусусиятларга асосланиши, яъни бўғин боши ва бўғин охири фонотактикаси сўз боши ва бўғин охирига хос фонотактик қоидаларга асосланиши керак. Демак, бўғин боши ва бўғин охири фонотактик структураси сўз боши ва сўз охири структурасига изоморф (ўхшаш)дир (Курилович 1962, Палгрэм 1970). Мунозарали ҳолларда эса кейинги (иккинчи) бўғиндаги ундошларнинг бир (энг оз) қисмини ундан олдинги бўғиннинг охирига қўшиш тавсия қилинади. Баъзида эса статистик методдан фойдаланиш ҳам яхши натижа беради (Лейфельд 1971). Е.Куриловичнинг фикрича, бўғин чегарасини аниқлаш бўғин муаммосининг энг асосий ва биринчи масаласи ҳисобланади. О.фон Эссен ҳам шу фикрга тўла қўшилади. Бизнинг фикримизча, бўғиннинг энг асосий масаласи нафақат бўғин чегарасини аниқлаш, балки унинг структурасини ҳам аниқлашдан иборатдир.

Бўғиннинг кенг тарқалган назарияси **фонологик назария** ҳисобланади. Унинг таниқли намояндаларидан бири — Э.Палгрэм бир унлини марказий товуш сифатида сақланган ва **фонотактик усул** билан аниқ чегаралари белгилаб олинган бўғинни соф фонологик бирлик сифатида текширади. У сўзда бўғиннинг чегараси маълум эмас, лекин фонемалар орқали билинади, фақат охириги бўғиннинг ва фонологик сўзнинг чегараси бир-бирига ўхшайди, сигнал вазифасини пауза бажаради, деб ҳисоблайди (Palgreame 1967, 112).

Т.В.Булигинанинг изоҳлашича, “...бўғин шунчаки товушлар бирикмаси бўлмай, ифода режасининг алоҳида бирлиги ҳисобланади, чунки у ўзига хос иерархик структура (марказий элементи — унли ва маргинал (ёрдамчи) қисмлари — ундошлар гуруҳи) билан характерланади, шунингдек, махсус белгилар-урғу олиш, унинг асосий бирликлари — фонологик бирликнинг минимум имкониятларини юзага чиқариши билан характерланади” (Булигина 1985, 83).

Л.Ельмслев бўғинга таъриф бериб, унинг просодия

(нутқда урғули ва урғусиз, узун ва қисқа бўғинларни талаффуз қилиш системаси) билан алоқасини таъкидлайди, лекин бўғиннинг тўғри морфема ва сўзга алоқаси бўлган бўлиниши ва ҳосил қилиниши масаласи четлаб ўтилади (Ельмслев 1939). Бу таърифга асосланиладиган бўлса, фонологик урғуси бўлмаган тиллар бўғинга ҳам эга эмас, деган нотўғри фикр келиб чиқади. Демак, француз тилида модомики нафақат бўғин, балки сўзлар ўртасига чегара ўрнатиш қийин экан, у ҳолда бу тилда унлиларни ҳам, ундошларни ҳам ажратиш мумкин эмас.

Бу борада С.Кузнецов шундай деб ёзади: “Бўғин просодик усул билан аниқланадиган фонологик бирликлар учун ҳам аҳамиятли. Бироқ просодик бирликлар алоҳида эмас, бир қанча маъноли (сўздан кичик бўлмаган) бирликлар билан алоқадорлигида ва уларнинг кетма-кетлигида аниқланади” (Кузнецов 1965, 93-94).

Қолган барча назариялар юқорида тилга олинган назарияларнинг синтези ёки ўзгартирилган шакли ҳисобланади.

Булар, масалан, А.Россетининг ҳавойилик (воздушный) назарияси, А.И.Жинкиннинг бўғиз товушларининг ҳосил бўлишига оид концепцияси, яъни Э.Зиверс, Б.Халле, М.В.Панов томонидан яратилган назарияларни синтезлаштиришга уринишдир. Уларнинг бирортаси тилшунослиқда умумэътироф этилган назариялардан ҳисобланмайди. Бунинг сабаби уларнинг ҳар қайсиси бўғин муаммосини ҳал этишга бир ёқлама ёндашганлигидир.

Фонетикада артикуляцион йўналиш тарафдорлари бўғинни талаффуз учун керак бўладиган артикуляция органларининг маҳсули деб қабул қилади. Бунга нафас зарби (экспиратор), мускуллар кучланиши ва импозив-экспозив назариялар ҳам кириб кетади. Бу назарияларнинг барчасида бўғин сўзловчининг фаолиятига боғлаб текширилади.

Физиологик асосга йўналтирилган экспериментал фонетиканинг машҳур вакиллари — Э.Скринчури, Г.Панкочелли—Кальциялар, умуман, бўғинни тилшунос ва психологлар томонидан ўйлаб топилган уйдирма, деб ҳисоблашади. Агар бўғин — бу энг кичик талаффуз бирлиги бўладиган бўлса, деб таъкидлашади улар, у алоҳида нутқ

товушидан ҳеч қандай фарқ қилмайди. “Бўғинни фонетик бирлик сифатида тушуниш ва тушунтиришга бўлган барча уринишлар ҳозиргача самарасиз бўлиб келган ва келажакда ҳам шундай бўлиб қолади”, — деб ёзади Панкончелли-Кальция (Панкончелли-Кальция 1924, 119).

Бўғиннинг артикуляцион, акустик ва перцептик асосларга таянадиган назарияси вакиллари силлабологик муаммоларни ҳал қилишнинг барча мураккаблиklarини ҳис қилиб, шу боисдан бўғин ва бўғинга ажратиш лингвистик мезонларини топишга киришишади. Бу мезонлар тилнинг маъно англатувчи бирликлари таркибидаги структурал-дистрибутив бўғин компонентларига асосланади. Буни фонологик йўналиш деб аташ мумкин (Курилович 1962). Ушбу йўналиш вакиллари Н.С.Трубецкой, М.Халле, К.Пайк, Д.О.Коннор, О.фон Эссен, Р.Якобсон, Э.Палгрэм, В.И.Лекомцева, Е.Д.Панфиловлардир. Уларнинг фикрига кўра, **фонотактик назариянинг асосий қоидалари қуйидагилар:**

а) бўғин ўзгарувчан чўзиқликдаги фонемалар (товушлар) кетма-кетлиги ҳисобланади;

б) бўғин уни ташкил қилувчиларнинг контрасти принципига кўра, яъни одатда ундошнинг унлига қарши қўйилиши билан ҳосил қилинади;

в) ҳар бир бўғинда фақат унли товуш бўғин ядроси (ўзаги) бўлади;

г) бўғин ҳудудидаги товушлар занжири ҳар бир тилда мазкур тилнинг структурал хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда мослашади.

Тилшуносликда бўғин назарияси ва фонологик бўғин тушунчасининг ривожланиши турли тиллар фонотактикасига оид тадқиқотлар билан ҳам боғлиқ.

Кейинги йилларда турли тилларнинг бўғин тузилишида тилнинг ўзига хосликлари муаммосига оид жуда кўп тадқиқотлар юзага келди (Шербак 1971; Фуломов, Миртожиев, Нурмонов, Абдуазизов, Авазбоев 1986; Отамирзаева, Шаменова 1974; Комарова 1975; Моисеев 1975; Ризаев 1975; Шумиляк 1977; Заплаткина 1980; Жусупов 1980; Крейнович 1981; Ишаев 1982; Чикаидзе 1981; Тайметов 1986). Улар бўғин чегарасини аниқлашда фонотактик

нуқтаи назардан ёндашиб, бўғинни фонологик бирлик сифатида тушунтирадilar. Бундан бўғин чегарасини аниқлашда сўз қисмларининг фонотактик белгиларидан фойдаланиш керак, деган хулоса келиб чиқади.

Бўғиннинг нутқдаги мукамал ва ҳақиқий қоидасини, яъни фонетик-физиологик умумийликни ҳамда тилнинг артикуляцион (физиологик) механизмларини ҳам ҳисобга олган ҳолда изоҳлашни Б.Трнка, Н.С.Трубецкой ва Р.Якобсон сингари олимлар тавсия этишган.

Н.С.Трубецкой шундай деб ёзади: “Тил ундош – унли типининг бирикувисиз бўлиши мумкин эмас” (Трубецкой 1960, 278).

Э.Палгрэмнинг фикрича, бўғин мутлақо мустақил бўлмаган фаолиятдаги фигура (шакл) ҳисобланади, унга бутунлай қарши чиққан Ю.С.Маслов эса бўғинга тил системасида аниқ функционал мажбурияти бўлган тилнинг функционал бирлиги сифатида қараш кераклигини уқтиради. (Маслов 1975, 327).

Бўғиннинг вазифалари қайси ҳолатлар билан боғлиқли ёки қайси ҳолатлар доирасида айна аниқ функцияларни бажаришига кўра ҳар хил бўлиши мумкин? Кўплаб илмий тадқиқотлар асосида шундай хулоса қилиш мумкинки, бўғиннинг асосий вазифалари фонотактик-дистрибутив, просодик, ритм ҳосил қилувчи ва коартикуляцион вазифалар ҳисобланади (Маслов 1975; Касевич 1983; Зиндер 1969; Потапова 1986, 1987).

Бўғиннинг барча вазифалари ўзаро бир-бирига боғлиқ ва бир-бирини тақозо қилади. Улар орасида, энг умумийси, мақсадга мувофиқ универсал варианты — бўғиннинг фонотактик-дистрибутив вазифаси ҳисобланади (Авазбаев 1986).

Шундай қилиб, биринчи вазифа, тилнинг фонетик-фонологик ҳолати билан боғлиқ равишда, шундан иборатки, бўғин комбинатор қоида бўйича фонемаларни гуруҳлаштириш учун муайян бир тилга модель бўлиб хизмат қилади ва фонотактик-дистрибутив вазифани бажаради (Хауген 1956; Якобсон-Халле 1962). Бўғиннинг бу вазифаси дунёнинг барча тилларида мавжуд ва уларнинг ҳаммаси учун умумий ҳисобланади (Касевич 1981, 141).

Бўғиннинг иккинчи вазифаси тилнинг суперсегмент-синтактик ҳолати билан боғлиқ ва уни бўғиннинг просодик вазифаси деб аташ мумкин, чунки бўғин просодик ҳодисалар — урғу, оҳанг ва интонацияни амалга ошириш учун асос бўлиб хизмат қилади. Бўғиннинг бу вазифаси барча тиллар учун умумий (универсал) ҳисобланмайди, бунинг устига, ҳар доим ҳам тиллар оҳангга эга бўлмайди (Касевич 1981).

Бўғинни, шунингдек, сабаб ва оқибатнинг кичик бирлиги мисолида кўриш мумкин. Бунда унинг генератив-перцептик функцияси ҳақида сўз боради (Касевич 1983). Шундай қилиб, бўғиннинг вазифаси — бу кўп планли ва кўп аспектли тил ҳодисаси — тилнинг турли ҳолатлари: фонетик, фонологик ва суперсегмент-синтактик ҳолатларига боғлиқ равишда хилма-хилдир.

Кейинги вақтларда бўғиннинг табиатини ўрганишда фонетик ва фонологик ёндашувларни синтез қилишга уриниш кузатиляпти. Фонологик бўғин бир ёки бир нечта сегментал фонемадан ташкил топган кичик такрорланувчи конфигурация тарзида аниқланади, тилнинг сегментсиз фонологик birlikларини акс эттириш учун дистрибутив birlikлар ўрнида хизмат қилади.

Бўғин вазифаларини аниқлаш борасида тадқиқотчилар ўртасида ҳанузгача яқдиллик йўқ. В.А.Васильев бўғин вазифаларининг бир-бири билан ўзаро боғлиқ тўрт тури ҳақида ёзади:

1) *конститутив функция* — бўғин ҳосил қилувчи сегментал фонемаларнинг мавжудлиги учун уларнинг муқаррар моддий шакли ва барча просодик ҳодисаларни ўзида мужассамлаштириш учун бўғин хизмат қилади;

2) *дистинктив функция* — бўғин ҳосил бўлишида бошланғич позицияда бўлиши билан ва товушлар иштирокисиз бўғин ҳосил қилувчи сегментал фонемаларнинг мавжудлиги билан фарқ қилади. Шунингдек, фонемаларнинг бўғинли ва бўғинсиз сегментлари ўртасидаги қарама-қаршиликни ҳам кўрсатиш мумкин;

3) *рекогнитив-бўғин* характерини сақлашда бир нечта ундош аниқ позицияларга ўрнашиб олади (Васильев 1969, 53), бу асосан, чет тилларни ўқитиш амалиётида муҳим;

4) фонетик ва фонологик элементлар учун бўғиннинг перцептик функцияси характерлидир. У бўғин бўлиниши ва бўғин ҳосил қилинишида чалғитувчи функция ҳисобланади. Қисмларга ажратиб талаффуз қилиш, бўғиннинг сўз ва ибораларда интуитив (сезгига асосланган ҳолда) бўлиниши бўғин чегарасига мос келмаслиги мумкин, шунинг учун бўғиннинг перцептик функцияси шартли ҳисобланади, бўғинга ажратиш қойдасига ҳар доим мос келмайди.

Кейинги вақтларда интонацион ифода контурини пайдо қилишда, айниқса, урғули бўғиннинг ролига эътибор қаратилаётти. Жумладан, Т.Н.Николаева бўғинни “супер-сегмент даражадаги энг кичик информация ташувчи” тарзида таърифлайди (Николаева 1977, 13). Демак, бўғинни нугқда талаффуз этишдан бошлабоқ инсон қандай сўз айтмоқчилиги ҳақида биринчи маълумотни олиш мумкин.

Бўғин, шунингдек, комплекс ёндашув позициясидан ўрганилади: тил бирлигининг бир қисми сифатида бўғиннинг ҳажми тил қойдалари ва фонотактикаси билан аниқланади ҳамда акустик сигналлар кетма-кетлигида ва ўзлаштирилган омиллар кетма-кетлигида; тил белгисининг кодланган эшитилувчи қисми сифатида бўғиннинг чегараси бошқа тилларнинг даража birlikлари ҳажми билан мос келиши ёки келмаслиги билан аниқланади. (Diller 1977, 804). Т.С.Диллер бўғинни қандайдир бир бутунлик деб тушуниш, бинобарин, бўғиннинг белгиларини артикуляр, акустик ва перцептив даражаларнинг яхлитлигида қараб чиқиш керак, деб ҳисоблайди. Бунинг учун бўғинга интегратив бутунлик сифатида нафақат унинг товуш тузилиши билан, балки аниқ амалга ошириш шартлари билан боғлиқ бўлган янги мажбуриятлар юкланади (Diller 1977, 803).

Л.В.Златоустованинг герман тиллари негизидаги тадқиқотида (Златоустова 1990) бўғин тил бирлиги сифатида эмас, ғайриихтиёрий равишда тузилган таркибий қисмлардан ҳамда уларнинг белгилари йиғиндисидан иборат бўлган товуш томондан бундай қисмларнинг йиғиндисига мансуб бўлмасдан, балки маълум яхлитликка эга бўлган тил ҳодисаси сифатида талқин қилинади.

Демак, бўғиннинг турли тиллари, уларнинг схемаси ва артикуляцион-акустик хусусиятлари осон ва қийин

талаффуз қилинишини текшириш ва бу ҳақда махсус тадқиқот олиб бориш ҳам мақсадга мувофиқдир.

Фонологлар жиддий эътибор қаратаётган ҳодиса ҳар хил типдаги тилларнинг моносиллабалари (бир бўғинли сўзлари) ҳисобланади, чунки моносиллабалар бир вақтнинг ўзида тилнинг уч соҳасига — фонологияга, морфологияга ва лексикага тегишли бўлиши мумкин. Масалан, австрал-полинез тиллари, япон, корейс, туркий тиллар, Африка, Америка қитъаси тиллари ва бир неча бошқа тиллар негизида ўтказилган қиёсий тадқиқотлар унли ва ундош типдаги тилларда бир бўғинли сўзларнинг (моносиллабаларнинг) типологик хусусиятларини аниқлаш имконини берган.

Демак, бўғин тўғрисидаги назариялар ва олимлар фикрларини таҳлил қилиб, фонетик ва фонологик жиҳатдан олиб қаралганда, бўғинга қуйидагича тавсифлар бериш мумкин:

- бўғин — энг кичик талаффуз бирлиги;
- бўғин — ритмик бирлик;
- бўғин — суперсегмент даражадаги ахборотни берувчи энг кичик бирлик;
- бўғин — просодиканинг минимал бирлиги;
- бўғин — фонемалар гуруҳидан ташкил топувчи оддий модель;
- бўғин — турли хусусиятларга эга бўлган синтагматик бирлик;
- бўғин — фонетик ҳосила;
- бўғин — нутқ оқимида сегментациянинг табиий бирлиги ва ун баландлигини характерловчи нутқ бирлиги.

Шундай қилиб, бу бўғинга хулоса тарзида шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, бўғиншуносликнинг ҳозирги ҳолати уч асосий йўналишга ажратишни тақозо этади: назария, тажриба, прагматика. Мазкур бўлиниш мутлақо қатъий ҳисобланмайди, чунки бўғиннинг назарий қоидаси тажриба хулосаларини бойитади, тасдиқлайди ёки инкор қилади; ўз навбатида, тажриба аниқ назарий қоидани вужудга келтиради, прагматика “қолган барчасини”, яъни давр синовидан ўтган, тажриба ва назария асосида шаклланган ҳамда тасдиқланганларининг барчасини ўз ичига олади.

Горацийга тегишли сўзлар билан тасдиқлаш мумкинки, у бўғин ҳодисасини ўрганиб чиқиб, шундай деб ёзган эди: “Ҳаммаси яхлит ва барчаси алоҳида-алоҳида”. Демак, барча фикрларни жамласак, бўғин билан боғлиқ бўлган фонема, морфемалар ҳам бўғиннинг таркибий қисми ҳисобланиб, уларни бир-бирисиз тасаввур этиш мумкин эмас.

Бўғин ҳақидаги ҳамма назариялар мураккаб ва кўп аспекти ҳодиса ҳисобланган бўғиннинг турли томонларини ўрганади, унинг соф фонетик (физиологик, акустик, перцептив) ва фонологик (лингвистик) моҳияти конститутив, фонологик, делимитатив функцияларини аниқлашга ўз ҳиссасини қўшади ва бир-бирини тўлдиради.

БЎҒИННИНГ БОШҚА ТИЛ БИРЛИКЛАРИ БИЛАН БОҒЛИҚЛИГИ

Тилнинг морфологик тузилиши бўғиннинг чегарасини аниқлашга ва шу билан бирга унинг структурасига ҳам таъсир қилади. Чунки бу икки жиҳат тилда муҳим бўлишига қарамай гоҳида бир-бирини инкор этиши ҳам мумкин. Шунингдек, бизда ва чет элларда бу муаммони хал қилиши ҳамда бу муаммолар юзасидан бирор катъий ечимга келиши мумкин бўлган кўплаб олимларнинг илмий концепциялари ва назарий қарашларини ўз ичига олган ниҳоятда қимматли фикрларни жамлаган, фактлар асосида тасдиғини ва ечимини топган мавжуд фонотактикага² оид илмий изланишларда, тадқиқотнинг объек-

² “Фонотактика” термини Америка дескриптив лингвистикаси асосида олимлар томонидан турлича талқин қилинган. Бу терминнинг турлича талқини тўғрисида қаранг: Хилль, 1958. 68; Тайметов, 1986. 5-32; Авазбоев, 1986. 3 ва бошқалар. “Фонотактика” термини биринчи марта Джорджтаун университетининг тилшунослик институтида америкалик олим Стокуэлнинг 1954 йилда ўқиган маърузасида ишлатилган (Хилл, 1958. 68). Шуни таъкидлаш лозимки, бу изоҳ умумий, чунки унинг таркибида фонетик қонуниятларни ўрганадиган тил бирлиги аниқ кўрсатилмаган. Фонотактика фонемика ёки фонематиканинг бир қисми сифатида турли олимлар томонидан ҳар хил талқин қилинади.

тига турлича муносабатда бўлиш лозимлигини ҳисобга олиб, тилнинг фонотактик хусусиятларини ўрганиш учун бўғинни сўз ва бошқа тил бирликлари — фонема, морфема билан ўзаро муносабати ҳамда боғлиқлиги масаласини ёритишга ҳаракат қилдик.

Бўғинлардан ва фонемалардан ташкил топувчи сўз ўзида грамматик, фонетик, семантик ва стилистик жиҳатларни мужассамлаштиради. Шу билан бирга сўз бутун бир гап функциясини ҳам бажариши мумкин, аммо морфема ҳатто алоҳида фонема билан ҳам мос кела олади ва ана шу жиҳатларига кўра бир фонетик бирлик айтиб бир вақтда гап, сўз, морфема ҳамда фонема ролини бажариши мумкин. (Реформатский 1967, 28; Общее языкознание 1983, 179).

Грамматик бирлик сўз шакли деб аталганидай, сўзни номинатив бирлик сифатида лексема деб ҳам аташ мумкин. Сўз тилнинг фонетик ва грамматик хусусияти билан чамбарчас боғлиқдир. Сўзнинг маъноси товуш таркиби билан бевосита боғлиқ. Аммо талаффуз жараёнида сўзнинг бўғин ва морфемаларга бўлиниши муҳим ва шу билан бирга мураккабдир. Талаффузда сўзнинг товушларда акс этиши, лекин морфеманинг маъно бирлиги ҳисобланишидан келиб чиқиб, фонема ва морфема тушунчасини таҳлил қилиш мумкин, чунки бу фонетик бирлик бўғиннинг ташкил топишида муҳим роль ўйнайди.

Фонема тушунчаси лингвистик категория (ҳодиса) сифатида биринчи бўлиб И.А.Бодуэн де Куртенэ ва Л.В.Щербалар томонидан илмий жиҳатдан тадқиқ қилинган. Шундан сўнг Н.С.Трубецкойнинг умумий фонологик назарияси асосида бу муаммо мамлакатимизда ва чет элларнинг турли лингвистик мактабларида ривожлантирилди.

Баъзилар уни фонеманинг тактикаси (Климов, 1967. 100), фонема синтактикаси (Касевич, 1977. 23), товушлар синтаксиси (Вернер, 1972. 41) ва фонема комбинаторикаси (Вейсалов, 1981. 724) деб аташади. Н.Авазбоев “фонотактика” терминини тор маънода ва фонематикани бирликда қўшиб изоҳлайди (Авазбоев, 1986. 18). Шу маънода В.Б.Касевичнинг қуйидаги фикрлари ҳам муҳимдир: “Фонотактик қоидалар фонемали ва аллафонли қисмларга бўлинади” (Касевич, 1986. 6).

Шу ўринда таъкидлаш лозимки, XX аср тилшунослигида энг муҳим кашфиёт “фонема” тушунчасининг лингвистик илмий муомалага киритилиши ва унинг назарий талқини ҳисобланади.

Л.В.Шчербанинг фонемани аниқлашда ҳақидаги фикри И.А.Бодуэн де Куртенэ фикридан фарқ қилади. Шунинг учун ҳам Л.В.Шчербанинг фонема тушунчасига оид илмий қарашлари тилшунослик фани тарихида муҳим роль ўйнайди. Булар Н.С.Трубецкойнинг «Фонология асослари» номли рисоласида муфассал акс эттирилган. Л.В.Шчерба ўзининг дастлабки илмий изланишларида И.А.Бодуэн де Куртенэдан сўнг фонемани товуш бирлиги ҳақидаги тушунча деб тавсифлайди. Н.Ф.Яковлев фонема тўғрисида фикр юритганда, Л.В.Шчербанинг фонема — лингвистик birlik деган фикрини жуда тўғри деб эътироф этиб, бу фикрга тўлиқ қўшилган эди.

Фонологиянинг асосий бирлиги фонемалардан иборат эканлигини таъкидлаган ҳолда, А.Нурмоновнинг фонема тўғрисида “фонема - сўз ва морфемаларни шакллантирадиган ва уларнинг маъноларини фарқлаш учун хизмат этувчи, бошқа майда бўлакка бўлинмайдиган тилнинг энг кичик товуш бирлиги” (Нурмонов 1990, 7) деган фикри ўринлидир.

Демак, фонемалар нутқда гап, сўз, морфема ва бўгин таркибида бир—бири билан кетма—кет бирикиб, уларнинг синтагматик муносабатларини билдиради. Фонемаларнинг ана шундай бир—бири билан бирикиш қонуниятлари ва бу қонуниятларни ўрганиш билан шуғулланадиган фонематиканинг бир бўлими фонотактика деб аталади.

Агар сўз товушлардан ташкил топган бўлиб, бу унинг фонетик таркибига алоқадор бўлса, унинг грамматик томони сўздаги морфемаларнинг уйғунлигида аниқланади. Шунинг учун ҳам морфемага шундай таъриф бериш мумкин.

Морфема — сўзнинг лексик ва грамматик мазмунга эга бўлган кичик маъноли қисмидир. Морфема бир ва бир нечта товушлардан ташкил топиши мумкин. Морфема ўзак ва аффикс: суффикс (сўз ясовчи қўшимча), префикс (олд қўшимча), инфикс, тугалланма морфемаларга ажратилади. Сўзда аҳамиятсиз морфемалар шундай ҳолларда, яъни у

ёки бу аффиксининг ҳеч қандай маъно билдиришига хизмат қилмайдиган қисми аниқ шаклни кўрсатишга хизмат қилган ҳолатларда юзага келади.

А.Ҳожиёв ўзбек тилшунослигида морфемаларнинг ўрганилганлик ҳолати ҳақидаги ўзининг мақолаларида (Ҳожиёв, 1998. № 2. 3-7; 2004. № 3. 29-35) ундан олдин билдирилган фикр-мулоҳазаларга муносабат билдириб, “морфема” тушунчаси ҳамда термини ўзбек тилшунослигида рус тилшунослигига оид адабиётлар таъсирида пайдо бўлган ва ўзбек тилшунослигига оид тадқиқотларда морфема “ўз маъноси ва шакл ифодасига эга бўлган, бошқа маъноли қисмларга бўлинмайдиган энг кичик тил бўлаги” деген таърифланади, деб таъкидлайди (Ҳожиёв, 2007. № 4. 30-31). Аммо А.Ҳожиёвнинг ўзи морфемага қуйидагича таъриф беради: Морфема - ўз ифода ва маъно жиҳатига эга бўлган, тил системаларига мансуб (уларни шакллантирувчи) бирликларни ҳосил қилувчи лисоний бирлик (лар). Ёки: Ўз ифода шакли ва маъносига эга бўлган, тил системаларига мансуб бирликларни ҳосил қилувчи лисоний бирликлар *морфема* дейилади (Ҳожиёв, 2007. № 4. 37).

Демак, **морфема** термини тил бирлиги сифатида ўзбек тили материалларини таҳлил қилиш асосида белгиланган ва у сўздан фарқланади.

Тилшуносликда морфемага берилган турлича таърифлар мавжуд. Гарчи морфема тушунчаси рус лингвисти И.А.Бодуэн де Куртенэ томонидан XIX асрнинг охирида олиб кирилган бўлса ҳам, морфеманинг мукамал қоидасини яратишга биринчи уринишлар XX асрнинг 30-йилларига тўғри келади.

Ўзбек тилшунослигида Айюб ўломоновнинг морфема тўғрисидаги фикрлари ҳам муҳимдир. “Тил ҳодисаларининг маъно билан боғлиқлигини бевосита билдирадиган - маъно берадиган, бу боғланишнинг чегарасини кўрсатадиган энг кичик бўлак морфемадир” (Ўломонов 1957, 66).

Морфема тилнинг бошқа бирликларидан ажратиб турувчи ўзига хос хусусиятларига эгадир. Шунинг учун бу борада Т.П.Ломтев тўғри таъкидлаганидек: «Морфемалар худди морфологик бирликлар каби қайтадан тикланиш хусусиятига эга ва уларнинг маъноси, моддий тимсоли

ҳамиша қайтадан тикланиши билан характерланади» (Ломтев 1958, 43). Шундай қилиб, морфема бўғин билан алоқада бўлиб, сўз ясашда асосий роль ўйнайди.

Кейинги вақтларда лексема ҳам морфема деб қарала бошлагач, сўз ясаш ва сўзнинг шаклини ясаш учун хизмат қиладиган бирликлар “грамматик морфема” деб таърифлана бошланди. (Неъматов, Расулов 1995, 12).

Фонеманинг морфемага нисбатан муносабатига тўхталсак, фонемалар фақатгина морфеманинг десигнатори эканлигини фарқлаган ҳолда морфема билан мослашади; ўзининг грамматик қурилишига эга бўлган тилларда эса морфеманинг десигнатори бўғин ҳисобланади (бу ўринда, фикри-мизча, ажратилган грамматик қурилиш типи билан тилнинг товуш қурилишининг бўғин типи орасидаги боғлиқлиги тўғрисида сўз юритилмоқда). Фонема ва бўғиннинг сўз билан эмас, балки уларнинг морфема билан боғлиқлиги бўғинли ва бўғинсиз тилларда кенг тарқалган (Попов 2004, 35-36).

Демак, сўз морфемалар ва бўғинларнинг синтезидир. Ёхуд бир морфема ёки бир бўғин ҳам сўзга тўғри кела олади. Масалан: *бош, тош, тун, тук, ток*. Сўзлар кўп морфемалар ва бўғинларнинг маълум тартибда қўшилишидан ҳам ҳосил бўлади. Масалан: *қаҳатчилик, гулчи, йўлбосар, йўлбошчи, йўрттирмақ*.

Демак, бўғиннинг сўз билан ўзаро боғлиқлигини ҳисобга олиб, илмий изланишларда сўз асосий таҳлил манбаи эканлигини эътироф этган ҳолда, сўз ҳақидаги куйидаги назарияларини кўриб чиқамиз:

1. Сўзни тилнинг асосий бирлиги деб ҳисобламайдиган назариялар.

2. Сўзни тилнинг асосий бирлиги деб ҳисоблайдиган назариялар.

А.А.Потебня, Ф.Ф.Фортунатов, А.М.Пешковский, В.Ф.Кудрявцева, А.И.Томсон, М.М.Покровский ва бир қатор хорижлик олимлар Ж.Вандриес, Э.Сепир, Россети, Э.Бенвенист, Лайонз, Крамскойларнинг ишларида сўз тил тузилишининг барча соҳалари учун муҳим аҳамиятга эга бўлган асосий тил бирлиги сифатида талқин қилинади. Аммо ҳар бир сўзда талаффуз ва унинг маъносидаги муҳим алоқаси сўзнинг бўғин ва морфемаларга бўлинишини

мураккаблаштиради. Сўз талаффуз ёки товушни акс эттиришдаги морфем ва маъно бирлиги ҳисобланади. Шундан келиб чиқиб, фонема ва морфема тушунчасини илмий-назарий таҳлил қилиш мақсадга мувофиқдир.

В.Б.Касевич шундай ёзади: «Сўзни «бекор қилиш, йўқ қилиш» тўғрисида кўплаб ва доимий уринишлар тилшуносликда шу кунгача ўз позициясини сақлаб келмоқда» (Касевич 1988, 161).

Тил механизмида сўзни асосий, марказий birlik сифатида намоён қилувчи муҳим омиллар қуйидагилардир:

1. Унинг ярим функционалиги.

2. Луғат таркибида виртуаль носемантик белги сифатида ва нутқ жараёнида асосий белги сифатида намоён бўлиши.

Дескриптив лингвистика намояндаларининг фикрича, сўз морфемага нисбатан тилнинг биринчи, морфема эса иккинчи даражали birlik ҳисобланади. Шу борада И.И.Ревзин шундай ёзади: «Умумий тан олинган сўзнинг асосий birlik морфемадир» (Ревзин 1962, 119).

И.А.Бодуэн де Кургенэ, Л.В.Шчерба, А.М.Пешковский, А.А.Шахматов, Ф.Ф.Фортунатов, В.В.Виноградов, А.Н.Смирницкийларнинг тадқиқотларида олға сурилган энг яхши фикрлар ва ғояларни давом эттираётган ҳозирги давр тилшунос олимлари сўзнинг бирор жиҳатига қараб аниқлашни нотўғри ва методологик жиҳатдан қўллаб бўлмайди, деб ҳисоблайдилар.

Сўзни тилнинг асосий белгиси сифатидаги назариянинг рад этилиши, асосан, методологик сабабларга асослангандир. Бу морфема тушунчасининг биринчи ўринга ўтиши билан боғлиқдир. Демак, морфема маъно англатувчи birlik бўлганлиги учун ҳам уни сўз билан тенглаштириш ва сўз ўрнига морфемани қўйиш каби фикрлар мавжуддир.

Кўплаб тилшуносларнинг тадқиқотларидаги фикрларни жамлаган ҳолда сўзни аниқлашни шартли равишда уч гуруҳга бўлиш мумкин:

1) сўзни аниқлаш унинг алоҳида фонетик, грамматик (морфологик, синтактик), семантик, стилистик жиҳатларига асосланган ҳолда амалга оширилади;

2) сўзни аниқлаш сўзнинг турли жиҳатларига асосланган ҳолда амалга оширилади;

3) сўзни аниқлаш тилнинг аниқ бир тил ёки тил гуруҳларининг типологик жиҳатларига асосланган ҳолда амалга оширилади.

Сўз тўғрисида гап кетганда, В.Решетов ва Ш.Шоабдураҳмоновнинг фикрларини келтириш жоиздир: “Сўз тилнинг товуш томонини ва реал маъно бирлигини ўзида мужассамлаштирган энг конкрет тил бирлигидир”. (Решетов, Шоабдураҳмонов 1962, 178). Аммо сўзни морфологик жиҳатдан олиб қараганда, ўзак ва аффиксларга, фонетик жиҳатдан олиб қараганда, бўғин ва алоҳида товушларга бўлиш мумкин. Сўзнинг фонетик жиҳатдан бўғинларга бўлиниши унинг морфологик жиҳатдан бўлинишларига тўғри келмайди. Масалан: *келаман* сўзини морфологик жиҳатдан олиб қараганда, қуйидаги морфемаларга бўлиш мумкин: *кел - а - ман*. Фонетик жиҳатдан олиб қараганда, бу сўзда уч қисм бор, аммо бу қисмлар мутлақо бошқача бўлинади, яъни: *ке - ла - ман*.

Юқорида зикр этилган сўзни аниқлаш учун келтирилган фикрлар унинг мустақиллиги ва бутунлигини, унинг грамматик, фонетик, семантик ва стилистик томонларини назарда тутган ҳолда баён этилди.

Сўзнинг фонетик бутунлиги асосий ролни ўйнайди, чунки сўзнинг синтагматик бутунлигини аниқлайдиган асосий восита урғудир.

Тилнинг турли бирликлари, бўғин ва сўз ўртасида мавжуд бўлган узвий муносабатлар тилшуносликда турлича ўрганилиб ва ҳал қилиниб келинган. Аммо бўғинлар тилнинг аниқ бир моделида фонемалар гуруҳини бирлаштирувчи ҳисобланса, сўз билан фонемалар орқали муносабатда бўлади ва тилнинг ифода планида тўғридан-тўғри муносабатга киришади, яъни улар лингвистик белгилар ҳисобланади, деган фикр ҳам мавжуд (Авазбаев 1986, 14). “Бўғин ва сўз ўртасидаги умумийлик бу фонемадан фарқли ўлароқ, просодик³ структура тарзида характерланади, - деб ёзади А.М.Мухин, - чунки бу нисбатан бўғинни фонемадан ажратиш кўрсатиш учун асосдир”.

³ Просодика бўғин, сўз урғуси ва интонацияни ҳар тамонлама текширади.

Шундай қилиб, тўла ишонч билан таъкидлаш мумкинки, сўзсиз бўғин ҳам, морфема ҳам бўлмайди. Бўғинлар ва морфемалар сўз таркибида тилнинг асосий бирлиги ҳисобланади. Агар бу жиҳатга асосий эътибор берилмаса, тилшуносликка оид ҳар қандай илмий изланиш ўз маъно-моҳиятини йўқотади, чунки тил – бу энг аввало, «сўз тилидир» (Реформатский 1967, 56). Сўз даражасида турли тиллар ва тил типлари аниқ намоён бўлади. Фақат сўз тилни моделлаштиришнинг⁴ ҳар қандай даражасида асосий birlik тарзида берилади ва у лингвистик таҳлил учун қулай тил бирлигидир. Сўзни бир вақтнинг ўзида ҳам ифода, ҳам маъно шанида ўрганиш мумкин. Сўзнинг материал қурилиши унинг фонетикага, грамматикага ва стилистикага боғлиқ эканлигини аниқлайди.

Демак, сўз бир ёки турли системадаги тилларнинг бўғин структурасини ўрганишда рамкали (чегарали) birlik ҳисобланади.

Ушбу бўлимга хулоса қилиб шуни таъкидлаш лозимки, сўз ўзида фонетик, грамматик, семантик ва стилистик жиҳатларни мужассамлаштирган ҳолда, фонема, бўғин ва морфема каби тил birlikлари билан чамбарчас алоқада, чунки уларсиз сўз мавжуд бўла олмайди.

ФОНЕТИКА ВА ФОНОЛОГИЯДА БЎҒИН ЧЕГАРАСИНИ АНИҚЛАШ

Табиийки, нутқимизда сўзларни бўғинларга ажратамиз. Ёзувда ҳам сўзларни бўғинга ажратиш қоидасига риоя қиламиз. Икки бўғин оралиғи (чегараси) – сўзларни бўғинларга ажратиш тилда объектив равишда мавжуд бўладиган ҳодисадир. Бўғин бўлиниши бу – сўздаги бўғинлараро чегараларни аниқлашнинг лингвистик ҳолати ҳисобланади. Бўғинга тўғри ажратиш назарий ва амалий аҳамиятга эга.

⁴ Модель - француз тилидан олинган сўз бўлиб “намуна” деган маънони англатади. Тилшуносликда модель (plattern) термини америкалик тилшунос Э.Сепир томонидан киритилиб ривожлантирилган.

Бир томондан, бу ҳолат тилининг бутун жиҳатларини қамраб олса, амалиётда тўғри ёзиш (бўғин кўчириш қоидасини) ва асосан, тўғри ўқишни ўргатишда фойдаланилади, шунингдек, кўшиқчилик санъатида куйлаш техникасини эгаллашда ҳам аҳамиятга эга. Бу муаммо, масалан, рус тилшунослигида, А.И.Моисеевнинг тасдиқлашича, икки асрдан ошиқроқ вақт мобайнида ўрганиб келинмоқда (Моисеев 1975, 109).

Сўзларни бўғинларга ажратиш масаласида ҳам фикрлар мутаносиблиги йўқ. Чунки баъзи тилшунос олимлар сўзларни бўғинга ажратишда унинг морфологик тузилишига асосланишни таклиф қилишса, баъзилари сўзларни очик бўғинлар ҳолида бўғинга ажратишни қулайроқ деб ҳисоблайдилар.

“Агар чегараси маълум бўлса, бўғин ҳам маълум бўлади”, — деб таъкидлайди Отто фон Эссен (Эссен 1957, 200-201). Шунинг учун ҳам жуда кўп тадқиқотлар бўғинга ажратиш муаммосига бағишланган. Бўғин чегарасини аниқлаш борасида ҳар хил таҳлил методлари маълум; жумладан: спектрал-даврий, просодик, параметрик, артикуляре-регистр, перцептик ва ҳ.к. (Потапова 1975, 1978, 1981, 1983, 1986, 1986; Минаева 1981; Таранец 1982; Рибин 1983; Дячева 1983; Солнцева 1984; Кукольщикова 1984).

Бўғинга ажратиш муаммосининг тилшуносликда ўта муҳим ва мураккаб масала эканлигини тан олиб Ф. де Соссюр шундай фикр юритган эди: “Бўғинга ажратиш тўғрисидаги таълимот бошидан охиригача мукамал бунёд этилган асосий таълимотдир” (Соссюр 1977, 87-88, шунингдек, бу ҳақда қаранг Степанов 1974, 96-106). Бўғинга ажратиш муаммоси мураккаб масала бўлиши билан бир қаторда тилшуносликда «маккор муаммо» (Сиверс 1901, 21; Вандрлес 1937, 62; Цыган 1971, 14) эканлигини таъкидлаш жоиздир. Шу фикрлардан келиб чиқиб, Е.Курилович шундай хулосага келади: «сўзларни бўғинга ажратишни том маънода бўғиннинг асосий муаммоси деб аташ мумкин» (Курилович 1962, 267).

Бўғин тилларда минимал конститутив бирлик ҳисобланади ва конститутив бирлик сифатида бўғиннинг роли унинг фонетик таснифи билан ҳам боғлиқ. Бундай тилларда

бўғиннинг морфологик жиҳатдан бўлинмаслиги, бўғин чегараларининг барқарорлиги, бўғинда элементлар алмашинувининг йўқлиги бўғинсиз фонематик тилларда бўғинга ажратиш характериға таъсир қилади, агар бўғинсиз тилларда “фраза-синтагма-сўз-морфема-фонема-дифференциал бирлик” иерархияси (мослашуви) билан иш кўрса, бўғинли тиллар учун бу иерархия бошқача кўринишга эға бўлади: “фраза-синтагма-сўз-бўғин, морфема, шунингдек, инициал-финал”.

Демак, бўғинли тилларда бўғин чегараси доимо морфемаларнинг чегараси билан мос келади ва шунда бўғинни силлабофонемаларнинг ифода шакли тарзида қараб чиқса бўлади. Бўғин қурилишиға эға бўлмаган тилларда (бўғинсиз тилларда) бўғин иккита морфема билан ифодаланиши мумкин, бир морфема икки бўғиндан ташкил топиши ҳам мумкин. Бунда бўғин ва бўғин бўлиниши маъно жиҳатдан боғланмаган бўлади, натижада бўғин фонологик бирлик ҳисобланмайди. Бундай тилларда бўғинга ажратиш муаммоси улардаги тил факторлари билан боғлиқ эмас, шунинг учун ҳам у катта қийинчилик билан назариётта тиқиштирилмоқда, шунингдек, бу муаммо баҳслидир. “Унлининг бўғин ҳосил қилиш вазифасини бажармаган биронта ҳам тил йўқ, жаҳоннинг аксарият тилларида унлилар бўғин ҳосил қилишнинг ягона имконияти саналади” (Трубецкой 1960, 207).

Бўғин масаласиға доир тилшунослиқда тўлиқ ҳал этилмаган муаммолардан бири бу бўғиннинг шу кунгача аниқ бир таърифи йўқлиғидан ташқари, сўзларни бўғинга ажратиш ва бўғин чегарасини аниқлаш масаласининг ҳам етарлича ўрганилмаганлиғидир.

Ҳар бир тил ўзига хос бўғинга ажратиш қоидаларига эға бўлганидек, ўзбек тилида ҳам ўзига хос бўғинга ажратиш қоидалари бор. Бўғин марказий ва муҳим элемент сифатида ундош ҳамда унли билан биргалиқда сўзлашувчилар учун маълум воқеликни ифодалашда ёрдам беради. Саволға жавоб топишда айнан бўғинлараро чегара ўтадиган сўзлар, масалан, “точка, пластинка” сўзлари бир хил маъноли бўлмайди, лекин рус тилида сўзлашувчиларнинг ҳар қайсиси учун биринчи сўз икки бўғинли, иккинчиси эса уч бўғинли ҳисобланади (Зиндер 1979, 251).

Бу ўринда анча кенг тарқалган лингвистик тип, бўғиннинг бирдан-бир тури бўйича бирикмаган товушлардан иборат бўлган бўғин ҳақида сўз юритилмоқда. Умуман, ҳозирги тилларда, масалан, баъзи бир славян (серб-хорват, чех) тилларидаги каби бўғиннинг фонематик қурилиши алоҳида товушлар билан ифодаланиши, бир ундошдан ташкил топиши мумкин. Жумладан, *Trnka* фамилиясида биринчи бўғиннинг чўққисини (авжини) *r* сонор ундоши ҳосил қилади (Зиндер 1979, 252).

Бўғин турли тилларда ҳар хил тузилишга, шунингдек, ҳар хил миқдорга ва ундошларнинг унлига нисбатан ҳар хил жойлашишига эга. Қоидага кўра, бўғиннинг тузилиши бир бўғинли сўзлар билан аниқланади. Унли билан тугалланувчи очиқ бўғинлар ва ундош билан тугайдиган ёпиқ бўғинлар ажратилади, қолаверса, бўғин таркибида ундошларнинг миқдори ҳар хил бўлиши мумкин.

Одатда, фонологик бирлик сифатида бўғиннинг таърифи айнан бир бўғинли сўзлар асосида келиб чиқади. Бирдан ортиқ бўғиндан иборат бўлган сўзларда мавжуд товушларнинг бир бўғинга кириш ёки кирмаслигини аниқлаш мушкуллик туедиради. Бўғинга фонологик бирлик сифатида ёндашганда кўп бўғинли сўзларда бўғинлараро аниқ чегараларни аниқлаб олиш зарурати пайдо бўлади. Бу шуни кўрсатадики, бўғин бўлиниш мезонлари фонологик тарзда амалга ошмаслиги мумкин. Модомики, жаҳон бўғиншунослигида бўғинда (кўп бўғинли сўзларда) товушлар бирикишининг бошқа қонуниятлари мавжуд экан, бу қонуниятларни аниқлаш учун, албатта, фонетик мезонлардан фойдаланиш керак.

Аввалига очиқ бўғин ва бир ёки бир неча ундош билан бошланадиган ёпиқ бўғин ажратилади. Мазкур қоидага мувофиқ, биргина унлидан ташкил топган бўғин ҳам очиқ, ҳам беркитилмаган (олдидан ҳам, орқасидан ҳам) бўғин ҳисобланади (Зиндер 1979, 252).

Ҳар бир тилда бўғин қурилишининг турли типлари учрайди, ҳатто улардан оддийлари — CVC ва CV кўплаб тиллар учун умумий ҳисоблангани билан, бошқа турли тиллардаги типлар йиғиндиси бир-бирига тўғри келмайди. Бўғин бўлинишининг энг қийин жиҳати унлилар орасида

турган икки ёки ундан ортиқ ундошнинг олдинги ёки охириги бўғинга ўтиши ҳисобланади.

Л.А.Чистович раҳбарлиги остида нутқ физиологияси лабораториясида ўтказилган тажрибалар натижасида алоҳида шароитларда синовдан ўтказилган ССҮ бўғин типини СҮ-СҮ бўғин типига ажралиши аниқланган. Бундай тахминни ўз вақтида Е.Д.Поливанов ҳам билдирган эди (Поливанов 1923, 31).

Олинган натижаларни умумлаштириб, тилшунослар қуйидагича хулоса чиқаришади, яъни нутқда СҮС, СССҮ бўғин типлари оддий артикуляцион комплекс ҳисобланиб, улар оддий комплексдан бошқа ҳеч нарсани англатмайди.

Э.Палгрэм бўғиннинг интуитив бўлиниш имкониятлари ҳисобга олинмайди ва бунда биз фонологик эмас, балки фонетик чегаралар ҳақида маълумот оламиз ҳамда бўғин бу ҳолатда лингвистик, фонологик тушунча сифатида намоён бўлади, деб талқин қилади (Палгрэм 1970, 57). У бўғиннинг нутқ бирлиги сифатидаги вазифасидан ташқари бошқа махсус вазифалари бўлишини мутлақо рад этади: “Бўғин аслида ўзининг чегарасида мавжуд бўлади”, - деб таъкидлайди Э.Палгрэм (Палгрэм 1970, 40). Агар бўғиннинг асосий вазифаси ритм ҳосил қилиш бўлганда эди, бу хил қараш мутлақо тўғри бўлар эди, чунки бундай ҳолатларда Э.Палгрэм томонидан муаммо тарзида қаралган бўғин чегаралари масаласи мутлақо аҳамиятсиз ҳисобланади. Ритм ҳосил қилиш учун бўғинга бўлиниш воситалари етарли бўлиши ва, энг аввало, унинг чегаралари қатъий қоидаларга бўйсундирилган бўлиши керак.

Э.Палгрэм концепциясида бўғин чегарасини сўз чегарасидан келиб чиқадиган вазифалар тарзида ифодалаш кўзга ташланмайди. Масалани бу тахлитда ҳал қилиш ва унинг ечимини топиш Э.Палгрэмгача ҳам маълум бўлган, масалан, М.В.Ломоносовда ҳам анологик қарашлар мавжуд, лекин Э.Палгрэмда мазкур ёндашув анча батафсил ишлаб чиқилган. Тахминимизча, морфемалар сўз бирикмаларида ўз чегараларига эга бўлади. Сўзларнинг чегараларини белгилаш учун бундай тарзда ёндашиш керак эмас, у ҳолда нима учун бўғин, сўздан анча йироқ бўлган birlik, демак, бўғин чегарасини асосан аниқлаш учун сўзни

намуна қилиб олиш керак? Бундай ҳолатларда, агар, дравидлар тилини тадқиқ қилишда Э.Палгрэм методидан фойдаланиладиган бўлса, жуда кўп сўзларни бир томондан анлаут, ауслаут, бошқа томондан инлаутга кўра фонологик тузилишдаги муҳим фарқлари бўғинга ажратиб бўлмайди (Палгрэм 1972, 324).

Кўплаб тадқиқотчилар учун Э.Палгрэм концепцияси номақбул ҳисобланади, унинг концепцияси асосида бўғиннинг типларга ажратилиши жуда кўп хилма-хилликни келтириб чиқаради, чунки улар орасида ҳам очиқ, ҳам ёпиқ, ундошлар бошида ҳам, охирида ҳам тўпланиб қолган бўғинлар бор.

Бўғинни қандайдир ягона структурага боғлаб қўйиш керак эмас, чунки бўғиннинг талаффузи ягона оддий артикуляцион асосда амалга ошиши жуда муҳимдир.

Бўғин чегараларини аниқлаш муаммосини тадқиқ қилиб, Р.К.Потапова нутқ сегментларининг даврий боғлиқлигини (даврий корреляциясини) уч типга ажратади: микрокорреляция, мезокоорреляция (CVC, CV, VC ва ҳоказо типдаги сегментлараро) ва макрокорреляция (фонетик сўз ва ибораларда унлиларнинг даврий контури). Бунда биринчи марта “даврий доминант” термини истеъмолга киритилади. Бўғин бўлиниши ва бўғин ҳосил қилинишини аниқлашда Р.К.Потапова бу жараёнларни суперсегмент воситалардан узиб бўлмайди, деб ҳисоблайди ва “про-содия”, “просодика”, “просодемика” терминларининг аниқ таърифини беради. Тадқиқотчи бўғинни “ҳар доим энг кичик структурани ҳосил қилувчи сегмент ва суперсегмент бирликларининг бирлиги” сифатида изоҳлайди (Потапова 1986, 103).

Бўғиннинг бўлиниши борасида Л.В.Бондарко ва Л.П. Павлова қуйидаги фикрга келади: “Нутқ оқими очиқ бўғинлар кетма-кетлигида қисмларга ажралади, ҳатто агар унлилар орасидан ундошли бирикма жой олган бўлса ҳам ўрин томондан бу ундошлардан мустақил ҳисобланади” (Бондарко, Павлова 1967, 19). Бу ҳақда А.А.Абдуазизов шундай ёзади: “Қачонки инсон бошқа тилга мансуб нутқни эшитганида, у сўз ва ибораларнинг баланд эшитилишини ҳар доим сезади. Бунда нутқнинг эшитилиш даражалари бўғин бўлинишининг лингвистик қоидалари билан

ҳамиша мос келмайди. Товушлар йирикроқ бирликларда — бўғинларда, сўзларда, сўз шакллари ва ибораларда ўзаро бирлашади” (Абдуазизов 1981, 54).

Бўғин чегараларини аниқлаш масаласи бўғин бўлиниши мезонлари билан чамбарчас боғлиқ. Бўғин бўлинишининг артикуляция, акустик усуллари, модомики, айти пайтда физиология ва акустикада қабул қилинган методлардан фойдаланиладиган бўлса, шартли равишда нолингвистик мезонларни келтириб чиқариши мумкин. Агар бўғин бўлинишининг соф лингвистик мезонларига эътибор қаратилса, у ҳолда, биринчи навбатда, тилнинг эмик⁵ даражасини билдирадиган қоида яққол намоён бўлади. Булар қуйидагилардан иборат:

а) бўғин фонемалар кетма-кетлиги квантлингининг асосий бирлиги сифатида;

б) бўғин - дистрибутив бирлик сифатида;

в) бўғин чегаралари матнда фонемаларнинг турли таснифларга бўлиниши эҳтимоллик шартли билан аниқланадиган бирлик сифатида;

г) бўғин фонематик таркиби энтропия тифизлиги бўйича аниқланадиган бирлик сифатида;

д) бўғин - фонемаларнинг дифференциал белгилари бирлиги термини сифатида (Diller 1977, 806).

С.Г.Чебановнинг фикрича, турли тилларда бўғин миқдори сўзнинг бўғинга ажратилишининг бир қатор умумий қоидаларига бўйсунди. (Чебанов 1947, 103). Е.Курилович бўғин бўлинишининг бир қанча принципларини ишлаб чиққан. У бўғиннинг импловив (дастлабки бўғинга тегишли) ва экспловив (охирги бўғинга тегишли) кўринишидаги ундошлар гуруҳини қисмларга бўлади:

1) оддий ёки маълум бир гуруҳнинг қисми ҳисобланувчи, ундидан олдин турувчи, охирги бўғинга тегишли бўлган ундош;

⁵ Эмик-инглиз тилидаги «emic» сўзидан олинган бўлиб, фонема, морфема, семема, семантема каби «структурали элемент, тип, тилнинг структурали бирлиги» маъноларини англатувчи терминлар таркибидан ажралиб чиққан суффиксдир. Бу суффикс «этик» сўзига (суффиксига) қарама-қаршидир.

2) имплозияга нисбатан гуруҳнинг максимал қисмига тегишли, айти пайтда сўзнинг охирига қўйиладиган, эксплозияга нисбатан гуруҳнинг максимал қисми;

3) кейинги бўғиннинг бошига қўйилмайдиган, дастлабки бўғинга тегишли, сўз ичидаги элементлар;

4) агар тилда тегишли доминант (асосий белги) мавжуд бўлса, жаранглилар гуруҳининг биринчи элементи нафақат охирги, балки дастлабки бўғинга ҳам тааллуқли бўлади ва шу кабилар (Курилович 1962, 270).

Э.Палгрэм бўғинлараро чегаранинг дистрибутив тамойилларини ишлаб чиққан (Палгрэм 1970). Ушбу тамойилларга мувофиқ, агар сўзда ундошлар комплекси мавжуд бўлса, у ҳолда бу ундошларнинг қўшни бўғинга кўра бўлиниши сўз боши ва охиридаги имкониятларга тенг бўлади. Агар бундай принципни қўллашнинг имкони бўлмаса, фонотактик қоидага риоя қилади ва сўз бошидаги бирикма якунловчи бирикма ҳисобида ундош берилади, шунда сўз ва бўғиннинг бошланғич қисми информатив характерда бўлади.

Агар ҳар хил вариантларни қўллаш мумкин бўлса, сўз бошидаги ҳамда сўз охиридаги ундошли бирикмалар ҳам бир хилда учрайди, шунда анча олдий якунланиш, яъни бўғиннинг CV (ундош + унли) кўриниши кузатилади. Агар сўз охирида унли қўйишнинг имкони бўлмаса, шундан кейин якка интервокалли ундош келади, бундай ҳолатларда бўғин чегараси ундош ўртасидан ўгади: *Butter* (but-er), *Wasser* (vas-er).

Бошқача айтганда, Палгрэмнинг фикрига кўра, бўғинга ажратишнинг асосий тамойиллари қуйидагича кўриниш ҳосил қилади:

1. Сўз туркумларининг бўғинга ажратиш мақсадида аниқланган чегаралари; бу чегаралар бўғин чегаралари ҳисобланади.

2. Сўзларни қисмларга шундай ажратиш керакки, бўғин чегараси ҳар бир унлидан кейин ўтсин, шунингдек, барча бўғинлар очиқ бўлсин.

3. Агар бўғин очиқ бўлмаса, бундай ҳолатда унинг ундоши якунловчи вазифасида келмайди, у ҳолда қанча зарур бўлса, шунча унли керак, бу ҳолатда, унлини

яқунловчилик мавқеидан олиб, бўғин кейинги бўғиннинг бошидан аниқлашни ва олдинги бўғинга ўтказиш (қўшиш)ни талаб қилади.

4. Агар бўғин очиқ бўлмаса, бундай ҳолатда кейинги бўғиннинг бошини ташкил қилиши мумкин бўлган ундош ёки унли бошловчи ҳолатида келмайди. Бунда қанча зарур бўлса, шунча унли керак бўлади.

5. Агар бўғин бошланғич позициядан охирги (яқунловчи) позицияга ўтказилса, бу бўғин охирида ундошлар гуруҳининг номутаносиблигини келтириб чиқаради, у ҳолда ушбу жараён охирги (on set) бўғин ҳисобига эмас, балки код (coda) ҳисобига амалга оширилади (Pulgram 1970, 54). Бўғинларни худди шундай тарзда ажратиш бошқа фикрларга асосланган ҳолда И.Слиснинг изланишларида ҳам учрайди (Слис 1973).

Бўғин бўлинишининг эвристик қоидасини фонотактика тарафдорлари таклиф қилишган, бу қоида бўғинда нутқ оқимини сегментациялашда қўлланилиши мумкин. Бўғиннинг очиқ типи (ёки: очиқ турдаги бўғин) шундай ҳолатлардан келиб чиқиб аниқланган.

Фонотактиканинг бўғин структурасига таъсири, худди бўғин инвентарига таъсири каби, анча жиддий ҳисобланади. Бўғин чегараларини аниқлаш, айниқса, уларнинг умумий қоидаларини яратишга уриниш бирмунча диққатга сазовор кузатишларга олиб келган. Агар унлилар орасида шовқинли, сирғалувчи ва бурун сегмент типлари учрайдиган бўлса, у ҳолда бўғин чегараси шовқинли ундошлардан олдин ўтади; агар шовқинлилар бўлмаса, сирғалувчи ёки бурун ундошларидан олдин ўтади. Агар бир типдаги икки сегмент бўлса, унда бўғин чегараси уларнинг орасидан ўтади. Юқоридаги қоидага биноан бўғин чегараларини аниқлашда шовқинли товушлар энг яхши бошланғич бўғин сегменти ҳисобланади, кейин сирғалувчи товушлар, бурун ва ҳ.к. келади (Златоустова 1986, 68).

Бўғин чегараси фонематик масалаларни ҳал этишга имкон беради, лекин у анъанавий фонетикада кўп ҳолларда шакл ва субстанция ўртасидаги масофанинг ортиши жиҳатидан нотўғри бўлиши мумкин.

Фонологик структурага таъриф беришнинг оригинал усулини америкалик тилшунос Г.В.Кинг таклиф қилади, яъни жумла ичидаги нутқнинг бир бўлаги билан бирга гуруҳларга ажратилган фонологик ажралувчи birlikлар учун унли ва ундошларни танлаб олади. В.Кинг бўғинларни ажратувчи элемент фонема эмас, балки фонемаларнинг оддий бирикувчиси деб ҳисоблайди. Бундан ташқари замонавий тилшуносликда исботланган изоморфизм ҳақидаги ҳолат тилнинг турли даражадаги birlikларининг тузилишини эътиборга олади (Курилович 1962, 21).

Биз тадқиқотимизда ўзбек тилида бўғин ажратишнинг асосий қоидаларини аниқлашга уриндик. Асосий назарий манба бўлиб М.В.Ломоносов, В.К.Третьяковский, Л.Р.Зиндер, Л.В.Бондарко, О.Х.Цахер, О.А.Норк, Р.Р.Каспранский, С.М.Гайдучик, Ф.Я.Вейсалов А.Шчербак, Н.Баскаков, Е.Курилович, Э.Палгрэм, Р.Якобсон, В.Решетов, Ш.Шоабдурахмонов, Н.А.Авазбоев, А.Абдуазизов, Ш.Раҳматуллаев, М.Миртожиев, Т.Нурматов, О.Азизов, шунингдек, бошқа олимларнинг тадқиқотлари хизмат қилади. Бўғинга ажратишнинг оғзаки шакли учун алоҳида қоида ишлаб чиқиши керак.

Шундай қилиб, бўғин структурасига доир тадқиқот натижалари шулардан иборатки, улар ёрдамида бўғинлар бир-биридан ажратилади, улар эса бўғинга ажратиш қоидасини яратиш ва уни асослашда керак бўлади. Ўзбек тилида бўғин чегараси масаласини фонетик нуқтаи назардан қараб чиқиш мумкин.

Юқорида келтирилган ҳолатлардан охиргисини назарда тутсак, демак, биз нутқимизни эшитиш қобилиятимиздан келиб чиқиб бўғинга ажратамиз. Бунда ҳар бир тил учун характерли бўлган баъзи бир ўзига хос хусусиятлар эътиборга олиниши керак. Бу ерда бўғин чегараларини тўғри талқин қилиш, яъни мускуллар тортилишининг навбатдаги зўриқиш олдида сушлашиши катта роль ўйнайди. Бунда ҳар бир бўғин турли даражадаги муайян товушлар комплексини ўзида ифодалайди. Мазкур вариация нутқда товушлар шаклан бир хил бўлмаслиги билан изоҳланади.

Л.В.Шчерба ва М.И.Матусевич ушбу ҳодисанинг рус тилидаги ундошларга татбиқан муфассал таҳлилини беради.

Лекин масаланинг мураккаб томони шундаки, масалан, немис тилида унлилар ўзидан олдинги ундошга боғлиқ равишда ҳар хил характерга эга бўлади. Биз ўзбек тилида бўғин чегараларини аниқ тасаввур қилишимиз учун немис тилидаги бу лисоний ҳодисанинг табиатини мисол учун келтирамиз.

Немис тилидаги унлилар чўзиқ, аммо сўз талаффузи охирида гўёки пасая ва сўна бошлаши мазкур тилга хосдир. Бундай унлини ҳосил қилишда бўғин чегараси ундошдан олдинги унлидан кейин ўтади ва очиқ бўғин пайдо бўлади: Масалан: *Va-den, sa-gen, be-kam*.

Фонетик бўғин чегараси қуйидаги сўзларда ундошдан кейин ўтади. Масалан: *Sen-den, wek-en*.

Л.И.Проконова немис тилида бўғиннинг акустик таснифини аниқлаш натижасида ундошнинг ўзидан олдинги унлига бирикиш характеридан келиб чиқадиган бўғин бўлиниши ҳақида хулоса қилади: “Шунинг учун, - деб ёзади у, - соф акустик характеристика кучли ва кучсиз бирикишига қараб қисқа унлининг якунловчилик имкониятини “баландроқ” ва чўзиқ унлининг якунловчилик имкониятини “пастроқ” деб ҳисоблашни тақозо этади” (Проконова 1973, 97).

Клаус Колер немис тилида бўғиннинг қуйидаги чегараларини аниқлайди:

1. Сўзлардаги интервокалли ундошларда: A — dler, E — gmont.

2. Бўғинга ажратиш масаласи ҳамини баҳсли бўлиб келган сўзларда:

e — thnisch, A — then, E — dgar, бу ерда бўғин чегараси унли ва (d) ундоши орасидан ўтади.

3. Агар (h) икки унли орасида келса, у ҳолда (h) иккинчи бўғинга тегишли бўлади: *u-hu, a-ha, o-ho, o-heim*.

4. Агар битта сўзда бир нечта унли келса, бўғиннинг чегараси ўша унлилар орасидан ўтади: *Ei-er*.

Р.К.Потапова ўз ишида немис тили учун бўғин бўлинишининг қуйидаги қоидаларини таклиф қилади:

1. Агар сўз икки ёки ундан ортиқ қисмдан иборат бўлса, у ҳолда бўғин чегараси ушбу қисмлар орасидан ўтади: *Haus-tür*. Бунда унли билан бошланадиган охириги қисм ҳар доим қаттиқ оҳангда талаффуз қилинади: *Fest-akt*.

2. Агар бошида унли қаттиқ талаффуз қилинмаса, сўзловчилар ушбу сўзларнинг ичида бор бўлган таркибий қисмларнинг мавжудлигини пайқамаслиги мумкин ва бўғин бўлиниши эса физиологик қоидалар бўйича ўтади: *da-hin, da-lauf*.

3. Сўз олд қўшимча ва негиздан ташкил топган ҳолатларда *be-achten, Nach-lauf* бўғин чегараси олд қўшимча ва негиз орасидан ўтади.

4. Суффикс қатнашган сўзларда — *heit, — keit, — nis* бўғин чегараси ўзак ва суффикс орасидан ўтади.

5. Агар икки унли орасида ундош келса, бу ҳолда уни иккинчи бўғинга кўчириш керак бўлади. Бундай ҳолларда биринчи унли ёпиқ унли ёки дифтонг бўлиши керак: *Ta-fel, lu-stig*.

6. Икки унли орасидаги ундош биринчи бўғинга ҳам, шунингдек, иккинчи бўғинга ҳам тааллуқли бўлиши мумкин, агар биринчи унли очик, шу билан бирга қисқа унли бўлса: *wa-schen*.

7. Агар икки унли орасида икки ундош келадиган бўлса, бундай ҳолларда кўпинча бўғин чегараси ундошлар орасидан ўтади, ўзлашган сўзлар бундан мустасно ҳисобланади, яъни иккала ундош портловчи, сирғалувчи ёки бурун товушларидан товушлар кетма-кетлигини ҳосил қилади: *Pu-blikum*.

8. Агар икки унли орасида иккитадан ортиқ ундош келадиган бўлса, у ҳолда бўғин чегараси охириги ундошдан олдин қўйилади: *hālf-te*.

9. Агар сўзда дифтонг ҳосил қилмайдиган кетма-кет иккита унли келадиган бўлса, бўғин чегараси ушбу унлилар орасидан ўтади: *steh-en* (Потапова 1991, 142).

Немис олимларидан И.Фехтер ва Г.Рихтер мазкур қоидаларни бўғин структурасини матнга боғлаб ҳамкорликда яратишган. Уларнинг тадқиқотларида таҳлил қилиб чиқилган бўғинларнинг умумий сони 4250 тани ташкил қилади (Fechter, 1980). Бу ишларда немис тилида бўғин тузилиш имкониятларининг хилма-хиллиги тўлиқ акс этмаган, балки бу ерда бўғиннинг фақат матндаги реал частотаси ҳисобга олинган.

Немис тилида сўзларни фонетик бўғинга ажратиш қоидасини умумий кўринишда қуйидагича тартибга солиш мумкин:

1. Агар бўғин таркибида чўзиқ унли ёки дифтонг бор бўлса, у ҳолда чегара ўшанинг ва охириги унли ёки ундошнинг орасидан ўтади: *tra-gen, A-dler, re-gnen, tro-sten, Bau-er, lei-ten*.

2. Агар бўғин таркибида қисқа унли мавжуд бўлса, у ҳолда чегара унлига бирикувчи ундошдан кейин ўтади: *mach-en*.

3. Агар қисқа унлидан кейин бир нечта ундош келса, у ҳолда чегара биринчи ундошдан кейин ўтади: *Kin-der, Er-be, Kleck-se, lu-stig*.

Немис тилида бўғинга ажратишнинг анъанавий қоидаси қуйидагича кўриниш ҳосил қилади:

1. Бўғин чегараси чўзиқ унлидан кейин ўтади: *ba-den*

2. Бўғин чегараси ундошлар ўртасидан ўтади: *sen-den*

3. Чегара қисқа унлига бирикувчи ундош орқали ўтади (*fes-ter, Ab-satz*)

4. Агар сўзнинг ўртасида кетма-кет учта ундош келадиган бўлса, у ҳолда чегара иккинчи ва охириги ундош орасидан ўтади: *Fens-ter*

5. Бўғин чегараси чўзиқ унли ва портловчи ҳамда сонор ундошлар орасидан ўтади: *Si-gnal*

Туркий сўзларнинг бўғин структураси қуйидаги қонуниятларга асосланади:

1. Туркий сўзларнинг бўғин структураси баъзи бир муносабатларда изоморфдир. Сўздаги бошланғич бўғин моҳиятан охириги бўғиннинг характерини белгилайди, аксарият тилларда хоҳ охириги, хоҳ олдинги қаторда бўлсин, барча сўнги бўғинлар бир-бирига ўхшайди.

2. Иккита ундошнинг бўғин бошига тўпланишига йўл қўйилмайди, бироқ у бўғиннинг охирида келиши мумкин. Масалан, «тортдим» сўзини қиёс учун олиб кўрамиз, бунда бўғиннинг чегарасида иккита ундошнинг (*pm*) тўпланиши рўй бераётти, бўғинга ажратилганда эса: *pm-д*. Икки ундошнинг бўғин охирида тўпланиши фақат сонор ундошларнинг бошқа ундошлар билан бириккан ҳолатида, жумладан, *нк, ст, рт, йт, лт, рс, нс* бирикмалар типиде бўлиши мумкин. Бўғин охирида икки ундош тўпланган бўғинлар фақат сўзнинг бошланғич позицияси учун хос ва сўз ўртасида ёки охирида учрамайди; масалан, *айт-ди* (VCC-CV), *ост-дан* (VCC-CVC), *уст-дан* (VCC-CVC).

Унли билан бошланадиган бўғинларнинг бирикишида улардаги охирги иккинчи ундош иккинчи бўғинга ўтади, масалан, *ос-ми-да, ай-та-ман*.

Ўзбек тилида икки бўғинли сўзларда тор лабланмаган унлиларнинг тушиб қолиш ва заифлашув анъанаси бор, бунда дастлабки урғусиз бўғин ҳосил бўлгандан кейин худди сўз битга бўғинга қисқаргандек бўлади. Масалан: *қизил > қ(и)зил*.

3. Икки бўғинли сўзларда редукция ҳодисасининг рўёбга чиқиши натижасида тор унлининг тушиб қолиш ҳодисасига иккинчи бўғин, яъни бўғиннинг бошланғич товуши *р, л, м, н* ва бошқа сонор ундошлар билан ифодаланган ҳолларда учрайди. Бўғинларнинг бундай анъанаси соф туркийча *олд, ост, тўрт*, шунингдек, ўзлашган *онт, дўст* ва бошқа сўзларнинг VCC ёки CVCC типидан ташкил топади.

4. Бўғиннинг охирги товуши *р, л, н, й* ва бошқа сонор ундошлар билан ифодаланган бўлса, шунингдек, ўзлашган сўзларда редукция ва тор унлининг редукцияга учраши урғусиз ҳолларда сўзнинг ўртасида ҳам учрайди: *исм, ис-ми* ва ҳ.к.

5. Агар бўғинда ундош унлидан олдин келса, у ҳолда бўғин чегараси ҳар доим ундошдан олдин қўйилади, масалан, *бо-ла-лар*. Бу қонуният туркий тилларда сўз ўртасида ва охирида *-V-* ёки *-VC, -CV-* бошланғич-очиқ бўғин типларининг йўқлиги билан изоҳланади.

6. Агар сўз ўртасида иккита ундош келадиган бўлса, у ҳолда улар турли бўғинларга тарқаб кетади, масалан: *бордим, кун-дуз*. Бўғин бўлиниши бундай ҳолатларда бўғин охиридаги ундошлар имплозияси ва бошидаги эмпллозия билан характерланади.

Ш.Раҳматуллаев ўзбек тилида кўп бўғинли сўзларда бўғинга ажратиш муаммоси ҳақида сўз юритиб, шундай ёзади: “Бўғин товуш каби сегмент бирлик, ўзбек тилида ҳар қандай сўз камида бир бўғинга тенг бўлади; бундай хусусият мустақил сўз туркумларига ҳам, ёрдамчи сўз туркумларига ҳам хос” (Раҳматуллаев 1993, 13).

Ш.Раҳматуллаевнинг фикрича, товуш каби бўғин ҳам сўз шакли таркибида ажратилади. Кўп бўғинли сўзларни бўғинга ажратишда фарқ мавжуд:

а) CV-CV - *ки-ши*;

б) CVC-CVC- тузилишли бўлса, ўзбек тилида сўз ичидаги икки ёндош ундошдан ҳар бири олдинги ва кейинги бўғин таркибида деб қаралади: *қиш-лоқ, сур-гун* (Раҳматуллаев 1993, 14).

Агар ўзбек тилининг туб лексикасида бўғин бўлиниши тилнинг барқарор қоидалари бўйича амалга оширилса, бу жараён ўзлашган лексикада мураккаб кечади. Туб лексика унли билан бошланади. Масалан: *ил-га-ри- VC-CV-CV, ол-ди- VC-CV*. Кўп бўғинли сўзларда бўғин ундош билан бошланади ва у бўғиннинг боши ҳисобланади: Масалан: *чо-па-ди- CV-CV-CV, ор-тиқ- VC-CVC*.

Геминация⁶ ҳолатида бўғин чегараси кучсиз талаффуз қилинадиган жойга қўчирилади. Масалан: *кам-та- CVC-CV*. Ўзлашган лексикада бўғин бўлинишини икки хил изоҳлаш мумкин:

1. Форс, тожик ва араб тилларидан ўзлашган сўзлардаги сўзларга кўра.

2. Русчадан ва рус тили орқали ўзбек тилига ўзлашган-лигига кўра.

Форс тилидан ўзлашган сўзларда бўғин бўлиниши ўзбек тилидаги асосий лексикадаги бўғин бўлинишидан унчалик фарқ қилмайди. Араб тилидан ўзлашган сўзларда эса бўғин бўлиниши фарқли жиҳатларга эга, яъни уларда унлилар орасидаги ундош бўғиннинг боши бўлмайди, аксинча, бош бўғиннинг якунловчи ролини бажаради. Масалан: *санъ-ат- CVC-VC, ҳайъ-ат- CVC-VC*.

Рус тилидан ўзлашган сўзларда бўғинга бўлиниш қуйидагича амалга оширилади:

1) ундош унлилар орасида келса, унда бўғин чегараси ундошлардан олдин қўйилади: *де-ну-там- CV-CV-CVC*;

2) унлилар орасида иккита ундош келса, улардан бири “й” ундоши бўлса, у ҳолда бўғин чегараси “й” дан кейин ўтади: *бой-кот- CVC-CVC*;

3) сўзда ундошлар сони иккитадан ортиқ бўлса ва урғу дастлабки унлига тушса, у ҳолда биринчи ундош у билан битта бўғинда иширок этади ва бўғиннинг якунловчи

⁶ Геминация - қўш ундошларнинг ёнма-ён келиш ҳоллари. Бундай ундошлардан олдин келган унлилар қисқа талаффуз этилиши билан характерланади.

вазифасини бажаради, қолган ундошлар бўғиннинг бошловчи ролини бажаради: *гал-стук*;

4) рус тилидан ўзлашган сўзлар орасида бир нечта унлининг бирикувидан ҳосил бўлган сўзлар учрайди. Бундай ҳолларда сўз унлилар орасида бўғинга ажратилади: *ге-о-ло-гия*.

Туркий тилларда бўғин бўлиниши ҳинд-европа, хусусан, герман тилларига қараганда анча осон амалга ошади. Бу шунга боғлиқки, туркий тилларда бўғин бўлиниши сўзнинг морфологик таркибига мос келади, шунингдек, кўп ҳолларда морфема бўғин билан ҳам мос келади: *порт-моқ, юр-моқ, қол-моқ*.

Бу геминация ҳодисасига дахлдор эмас. Масалан: *тикка, қаттиқ, чанпа*.

Кўп бўғинли сўзларда бўғинга ажратиш фонетиканинг ғоят қийин, аммо муҳим ва долзарб масалаларидан бири ҳисобланади. Умумий маънода фонетикада бўғин чегараси энг кичик бўғинга ҳос интенсивлик тарзида белгиланиши мумкин. Масалан, немисча *Kon-to* сўзида бўғин чегараси энг кам сонорликка эга бўлган товушдан (t) олдин ўтади. Бироқ бу ҳолат морфологик ва орфографик ассоциациялар таъсири остида, шу билан бирга, бўғин ҳосил қилувчи унлиларнинг фонетик ўзига хосликлари оқибатида бузилиши мумкин. Модомики, немис тили “морфологиялаштирилган” тиллар категориясига кирар экан, морфологик таъсирнинг кучли бўлиши муқаррар. Демак, немис тилида морфемалар мустақил мақомга эга.

Ўзбек тилида сўзнинг бўғинга фонетик бўлиниши унинг морфологик бўлинишига ҳар доим ҳам мос келиши эҳтимолдан йироқ. Масалан, *ўқитаман* сўзи морфологик жиҳатдан қуйидаги морфемаларга ажратилади: *ўқи-т-а-ман*. Фонетик жиҳатдан ҳам уч қисмга ажратилади, аммо бўлиниш тарзи бошқача: *ў-қи-та-ман* тарзида бўғинга ажратилади.

Немис тилида бўғин чегараси олд кўшимча ва ўзак орасидан ёки ундош ё унли билан бошланишининг фарқи йўқ бўлган иккита олд кўшимча орасидан ўтади. Масалан: *Ver-band, Ver-ein, Vor-teil, Vor-ur-teil, Ab-be-such, Ab-art*. Лекин немис тилида морфологик принципнинг бўғин бўлинишига таъсири чегараланган, у асосан олд кўшимча

ва ўзакка, камдан-кам ҳолатларда суффиксга дахлдордир, ўзак ва қўшимчаларнинг фонетик жиҳатдан бўғинга ажратилишига мутлақо таъсир этмайди.

Морфологик принцип, шунингдек, олд қўшимча ва ўзакнинг бўғинга ажратилишида, агар немис тилида сўзлашувчилар томонидан олд қўшимча пайқалмаса ўз таъсирини йўқотади: *o-bacht*. Мураккаб ва олд қўшимчали ясама сўзларда бўғин бўлинишининг морфологик принципи биринчи компонент сонор ундош билан тутаган ҳолатларда ҳам бузилиши мумкин: *Woh-lang, da-r̄-ber, da-rin, ei-nan-der*.

Фонетик бўғин бўлинишига орфографиянинг таъсирини немис тилидаги *Fen-ster, Fin-ster* каби сўзларнинг бўғинга ажратилишига нисбатан татбиқ этиш мумкин. Бўғин чегараси аслида бу сўзларда энг кам сонорлик ва энг кам бўғин интенсивлигига эга бўлган *t* товушидан олдин ўтиши керак эди. Аммо немис тили орфографиясининг қонун-қоидаларига кўра, бўғин кўчиришда *st* ҳарф бирикмасини ажратишга рухсат берилмайди, натижада бўғиннинг фонетик бўлинишида ҳам шу нарса акс этади. Бўғиннинг морфологик, фонетик ва орфографик жиҳатдан бўлиниши бир-бири билан мос келиши ҳам, мос келмаслиги ҳам мумкин. Аммо туркий тилларда морфема ва бўғин чегарасининг тўғри келиш ҳоллари кўп учрайди. Масалан: *кел-моқ, кет-моқ, кир-моқ*.

Шундай қилиб, ўзбек тилида кўп бўғинли сўзларни бўғинга ажратиш асосан сўз асосида олиб борилади, яъни фақат сўзнигина бўғинларга ажратиш мумкин, уларни бўғинга икки хил ажратиш мумкин:

1. Ўзбек тилидаги ўз сўзларни бўғинга ажратиш.

2. Ўзбек тилига ўзлашган қатламдаги сўзларни бўғинга ажратиш.

Биринчи ҳолат, ўз қатламдаги сўзларни бўғинга ажратиш қулайроқ, чунки бу жараён ўзбек тилидаги сўзларни бўғинга ажратишнинг муқим қонуниятлари ва қоидалари асосида амалга оширилади. Аммо иккинчи жараён мураккаброқ ва шу билан бирга ноқулайлик туғдиради. Чунки бошқа тиллардан ўзлашган сўзлар ўзига хос хусусиятга эга. Ўзлашган сўзларни бўғинга ажратиш муаммоси биз олиб бораётган тадқиқотга алоқаси йўқлиги учун бу масалага чуқур тўхталмадик.

Ўзбек тилида кўп бўғинли сўзлар асосида бўғинга ажратишнинг қуйидаги қоидалари муҳим деган хулосага келдик:

1. Ўзбек тилида икки бўғинли сўзларда бўғин чегараси чўзиқ унли орасидан ўтади. Масалан: *бо-ла, о-та, о-на*.

2. Бўғин чегараси мутлақ ёпиқ бўғинда келган икки чўзиқ ундошлар орасидан ўтади. Масалан: *тил-ка, тоғ-лик, кел-тир-моқ*.

3. Бўғин чегараси ёпиқ бўғинда келган кўш ундош орасидан ўтади. Масалан: *қат-тиқ, мод-да*.

Бундай сўзларда учраган кўш ундош чўзиқ ундош каби талаффуз қилинади. Аммо ундошларнинг бири талаффуз қилинса, у ҳолда сўзларнинг маъноси ўзгариб кетади, яъни: *қатиқ, мода*.

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, ўзбек тилида кўп бўғинли сўзларда иккинчи бўғин ундош билан бошланади. Масалан: *тор-тиқ, у-зат-гич, чо-па-ди*.

Юқорида зикр этилганларни таҳлил қилиб, ўзбек тилида кўп бўғинли сўзларда бўғин кўчириш муаммосига ҳам тўхталиб ўтишни жоиз деб топдик. Сўзларни талаффуз қилганда, нутқдаги ҳаво оқими маълум бир қисмларга бўлиниши табиий. Бўғин ритмик бирлик бўлиши ҳам мумкин, чунки унинг ўзагидаги унлининг просодик хусусиятлари ҳам бор. Адабиётда, хусусан, лирикада бўғиннинг ритмик бирлик сифатида намоён бўлиши ҳамда узун ва қисқа бўғинларнинг алмашинуви акцентлашган ва акцентлашмаган бўғинга таъсир этади. Акцент акустик, кўпинча мелодик ва динамик контраст орқали амалга оширилади. Бу жараён акцентема деб ҳам аталади. Бу термин тилшунос олим Е.Д.Поливанов томонидан қўлланган бўлиб, бу бўғиндаги урғунинг кучли ва кучсизлигини билдиради.

Бўғин кўчириш муаммоси билан боғлиқ бўлган бўғин структураси ва бўғин чегараси масаласи ҳам фонотактикада фонологик табиатга эга, яъни кўп бўғинли сўзларда бўғин боши ёки бўғин охири сифатида қайси фонема асосий ҳисобланишини билиш муҳимдир. Ўзбек тили фонетикасида бўғин чегараси ва бўғинга ажратиш масаласи бир қарашда унчалик муҳим кўринмаса ҳам, аммо бунинг педагогик ҳамда методик аҳамияти каттадир. Масалан, бола

нутқининг психоллингвистик хусусиятларини тадқиқ этган матахассисларнинг аниқлашларича, бола тўрт ойлигиданоқ нутқ вазифасини, ўта жўн бир тарзда бўлса-да, бажарадиган турли товушлар чиқара бошлайди. Шунинг учун ҳам фарзанд нутқининг камолоти хақида қайғуришни ана шу даврлардан бошламоқ мақсадга мувофиқ (Махмудов 1998, 20). Бундан сўнг бола мактабнинг биринчи синфига қадам қўйиши билан, унга ҳарфларни ўрганишдек муҳим вазифа юкланади: Бола ҳарфларни ўрганиб бўлгач, сўзларни бўғинлаб ўқишга ҳаракат қилади. Биринчи синфдан бошлаб ўзбек тилида ўқувчиларни тўғри ўқиш, тўғри ёзиш ва тўғри талаффуз қилишга ҳамда имло кўникмаларини шакллантиришда бўғинлаб ўқитиш ва бўғинлаб ёздириш яхши натижалар беради. Бу фикримиз билан бола сўзларни ўқишда фақат бўғинлаб ўқиши керак, деган фикрдан йироқмиз, аммо бўғинлаб ўқишни ўрганиш ўқувчиларнинг кейинчалик чиройли ва равон талаффузи ҳамда яхши сўзлаши учун замин бўлади.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, ўзбек орфографияси қоидаларининг бир қисми сўзлардаги бўғин кўчиришга асослангандир. Демак, ўқувчиларни мактабданоқ тўғри ёзишга, имло хатоларга йўл қўймаслик учун энг аввало сўзларда бўғинни тўғри кўчиришга ўргатиш лозим. Бунинг учун энг аввало ўзбек тилида бўғиннинг турли типлари бор эканлиги ва бу типларни билиш ҳам бўғин кўчиришда муҳим роль ўйнашини ҳисобга олиш керак. Аммо барча тилларга ўхшаб ўзбек тилида ҳам бир бўғинли сўзлардан кўра кўп бўғинли сўзларнинг сони нисбатан кўп. Бўғин кўчиришга ўргатиш кўп бўғинли сўзлар асосида амалга оширилади, чунки бир бўғинли сўзларда чегара бўлмайди.

Ўзбек тилида бўғин чегараси қоидалари қуйидагича:

1. Ўзбек тилидаги ўз қатлам сўзларигина унли билан бошланиши мумкин. Масалан: *ол-дин, о-дам, ин-сон*.

2. Ўзбек тилидаги кўп бўғинли сўзларда икки унли орасида бир ундош келса, ундошдан бошлаб кейинги бўғин қайд этилади. Масалан: *ке-та-ди, ке-ла-ди*.

3. Кўп бўғинли сўзларда иккита унли ўртасида ёндош ундошлар келса, бўғин икки ундош ўртасидан ажралади. Масалан: *ун-дош-лар*.

4. Агар кўп бўғинли сўзларда геминация (кўш ундош) ҳодисаси рўй берса, бўғин геминатнинг ўртасидан ўтади. Масалан: *кат-та*.

5. Кўп бўғинли сўзларда икки унли орасида икки ундош келса ва иккинчи ундошдан олдин я, ю, е, ё графемалари берилса, биринчи ундош ва иккинчи унлининг ўртасидан бўғин ажралади. Бундай ҳодиса кўпинча кўшма сўзларда содир бўлади. Масалан: *музёрар - муз-ёо-рар*.

6. Икки бўғинли сўзларда икки унли орасида иккидан ортиқ ундош келса, уларнинг охириги ундошидан олдин бўғин ажратилади. Масалан: *йирт-моқ, сурт-моқ*.

Юқоридаги бўғин ажратишга қоидалари соф ўзбек тилида кўп бўғинли сўзлар асосида бўлганлиги учун, ҳинд-европа ва рус тилларидан ўзбек тилига ўзлашган сўзлар бу қоидаларга бўйсунмайди.

Шундай қилиб, ўзбек тилида бўғин кўчириш муаммоси ўзбек тили фонетикасида муҳим жараён ҳамда муҳим фонетик ҳодисадир.

ҲОЗИРГИ НЕМИС ВА ЎЗБЕК ТИЛЛАРИДА БЎҒИН ҲОСИЛ БЎЛИШИНING АСОСИЙ ОМИЛЛАРИ

Фонетика ва фонологиянинг функцияси ҳамда текшириш объектига нисбатан олиб қараганда, уларнинг икки жиҳатга, яъни фонетика ҳамда фонологияга бўлиниши ва унинг механизмини энг аввало Бодуэн де Куртене ишлаб чиққанлиги, сўнгра бу жиҳат Н.С.Трубецкойнинг фикрлари билан боғлиқлиги ва у фонологиянинг асосчиси эканлигини таъкидлаш лозим. Бундай бўлиниш асосан фонетика ва фонологиянинг асосий вазифаси ҳамда методлари орасидаги фарқлар билан асосланади.

Н.А.Баскаковнинг фикрича, фонология фонетиканинг абстракт (мавхум) поғонаси сифатида ёки фонетиканинг артикуляцион, акустик, эшитиб ҳис қилиш томонлари қаторида турадиган фонологик аспектдир. Бунда фонологик аспект тилдаги товуш, бўғин, урғу ва интонациянинг маънони фарқлаш хусусиятлари, уларнинг социал ва функционал томонларини ўрганишни кўрсатади (Баскаков, Содиқов, Абдуазизов 1979, 20-21).

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, қадимда олимларимиз тилимиздаги фонетик ҳодисаларга ҳам қизиқиб келишган. Жумладан, Ибн Сино улкан табиб бўлишига қарамай, нутқ органларининг физиологияси ҳамда функциясини, қолаверса, одам анатомияси масалаларини жуда яхши билган олим бўлганлиги учун ҳам фонетикада ўзининг изини қолдирган. Шунинг учун ҳам у ажойиб тилшунос сифатида тан олиниб, дунё тилшунослигида фонетика ва фонологиянинг ривожини учун улкан ҳисса қўшган олим сифатида тан олинган (Нурмонов 2002, 25).

Маълумки, сўз фонетик жиҳатдан бўғинларга бўлинади. Бўғинлар ўз навбатида товушлардан ҳосил бўлади ва бўғин бир нафас тўлқинида айтилиб, бир ёки бир неча товушлардан ҳосил бўлади. Демак, бўғин нутқ жараёнида ҳосил бўладиган нутқнинг энг кичик бирлигидир. Сўзни талаффуз қилиш жараёнида акустик жиҳатдан бўғин нутқнинг товуш парчаси ҳисобланиб, бир товуш бошқаларидан жаранглилиги билан ажралиб туради. Бундай товушлар бўғин ҳосил қилувчи товуш ҳисобланади.

Шундай қилиб, бўғин тилнинг товуш қурилишининг (тузилишининг) муҳим бирлигидир. Бўғин нутқ давомида артикуляцион (талаффуз қилишда) ҳаракатнинг натижасидир. Нутқ давомида сўз товушлар тарзида эмас, балки бўғинлар тарзида алоҳида талаффуз қилинади.

Фонетикада мавжуд қоидага биноан унлилар бўғин ҳосил қилувчи товушлардир, шунинг учун ҳам сўз таркибидаги унлилар сони бўғинлар миқдорини ҳам белгилайди. Ўзбек тилида унли товушлар бўғин ҳосил қилувчи ҳисобланади. Ўзбекча сўзларда бўғин сони ундаги унли товушлар сони билан мос келади. Бошқача айтганда, сўзда қанча унли товуш бўлса, ундаги бўғинлар ҳам шунча (Решетов 1965, 45).

А.М.Шчербакнинг нуқтаи назарича, туркий тилларда марказий элемент ёки бўғиннинг ядроси (асоси, ўзаги) фақат унли бўлиши мумкин, ундошлар бўғиннинг бошланғич ёки якунловчи қисмини ҳосил қиладиган маргинал (ёрдамчи) элементлар ҳисобланади. Бўғин таркибида унлининг бўлиши мутлақо шарт ҳисобланади, ундошлар эса ихтиёрий (Шчербак 1970, 107).

Кўплаб тилшунос олимларнинг фикрича, ундошлар, умуман, бўғин ҳосил қилмайдиган товушлар ҳисобланади ва шунинг учун ҳам улар унлилар билан ёнма-ён келиб, бўғин ҳосил қилишда қатнашади. Ўзбек тилига хос бўлган хусусият шундаки, биринчи бўғиндан ташқари барча бўғинлар ундош билан бошланади.

Демак, соф ўзбек тилида кўп бўғинли сўзларда сўз ўртаси ва охиридаги бўғинлар унли билан бошланмайди, бўғин бошида ундошлар кетма-кет келмайди ва бундан ташқари жарангли ундошларнинг бўғин охирида кетма-кет келиши кузатилмайди.

Юқорида қайд этилганлардан келиб чиқиб, бўғин ҳосил бўлишининг қуйидаги асосий омиллари таҳлил қилинди:

1. Бўғин ва урғу муносабати.

Немис ва уйғур тилларидаги умлаут урғуга бўлган эҳти-ёжни камайтиради. Демак, урғуга талабнинг сусайиши ёки урғунинг кучсизланиши ундошларни бир-бирига яқинлаштиради, яъни бу ҳодиса кўпроқ кўп бўғинли сўзларда содир бўлиши билан характерланади.

Ўзбек тилида унлини талаффуз қилишда вақтнинг қисқариши ва кучнинг пасайиши тон (оҳанг) нинг пасайишига олиб келади. Натижада ундош билан ундош яқинлашади. Демак, бу ҳолат ҳам бўғин тузувчининг вазифасини, бўғин тузадиган омилларнинг вазифасини ва унинг аҳамиятини ўзгартириб юборади.

2. Бўғин ва редукция.

Сонорлар ҳам бўғин ҳосил қилиши мумкин, деган фикрдан келиб чиққан ҳолда редукциянинг роли муҳимдир деб ҳисоблаш мумкин, чунки редукция (унли ёки ундош) товуш артикуляциясининг кучсизланиши натижасида сифати ёки миқдорининг ўзгариш ҳодисаси билан изоҳланади. Натижада унли тушиб қолади, яъни талаффуз этилмайди ва бу унлининг икки томонида турган ундошнинг бир-бирига яқинлашишига имкон беради. Бундан ташқари, редукция ҳодисаси рўй бериб бўғиннинг талаффузда кўтарилмаслиги натижасида ундош ҳам бўғин ҳосил қилиш вазифасини бажаради.

Редукция ҳодисасида маълум бир омилдан, яъни семан-

тик омилдан келиб чиқиш керак. Редукция натижасида унлининг тушиб қолиши ва унинг физик жиҳатдан кучсизланиши, ундошнинг бўғин ташкил қилишга олиб келиши редукциянинг фонетик жиҳатидир. Фонетик ҳодиса семантик жиҳатга ҳам йўл очиб беради. Сўзнинг маъносини тушунишда кўникма ҳосил бўлишида редукция пайдо бўлади. Яъни ўзбек ёки немис тили она тилиси ҳисобланган ҳар бир киши муайян сўзнинг бирор бўғинини эшитиши биланоқ сўзнинг давоми нима билан тугашини билади ёки унинг маъносини дарров тушуниб олади, бу ҳар бир кишининг она тилисида эшитилган биринчи бўғинданок сўзнинг моҳиятини тушуниб олиши имконияти борлигини билдиради, аммо бу жараён тилни жуда яхши билувчилар учунгина хосдир. Агар у тилни яхши билмаса, яъни сўзловчи учун гапираётган тили чет тили бўлса, сўзловчи сўздаги ҳар бир товушни аниқ талаффуз қилишга ҳаракат қилади, яъни у ўзга тилдаги ҳар бир талаффуз ва грамматик қоидага риоя қилади. Бунда редукция ҳосил бўлиши қийин. Чунки кўникиш пайдо бўлмаса, сўз қандай талаффуз қилиниши керак бўлса, шундай талаффуз қилинади. Агар сўзловчида кўникма бўлса, у тилдаги талаффуз қоидаларига амал қилиб ҳам ўтирмайди. Тилда редукция, ассимиляция, диссимиляция ҳодисалари кўникма бўлганда пайдо бўлади, чунки буларнинг барчаси товуш ўзгариши билан боғлиқ бўлган жараёндир. Демак, тилни яхши билиш, сўзнинг маъносини яхши билиш кўникма бўлишига асосий сабаб бўлади.

Демак, бўғин ҳар бир сўзнинг шаклланишида қурилиш материали сифатида муҳим вазифани бажаради.

Бўғин муаммосининг бошқа тилларда тутган ўрнига эътибор қаратилса, корейс, вьетнам, хитой тилларида бўғиннинг дистинктив (тафовутлаш, фарқлаш) вазифаси ҳам мавжуд. Бундай фарқлаш сўзнинг маъносини ҳам ўзгартириб юбориши мумкин. Бўғиннинг ана шундай хусусияти силлабема деб аталади. (Силлабема — бўғиннинг фонологик бирлик сифатидаги номи).

Шундай қилиб, немис ва ўзбек тилларида бўғин ҳосил бўлишининг асосий омиллари ва улардан тилни ўрганишда тўғри фойдаланиш унинг барча жиҳатларини нутқда тўғри қўллай олиш учун замин яратади.

НЕМИС ТИЛИДА СЎЗ УЗУНЛИГИ ВА ЧУҚУРЛИГИ

Сўзнинг ўрғача узунлиги ва чуқурлиги ҳар бир тилнинг асосий типологик белгиларидан бири ҳисобланиб, бу фонетиканинг муҳим хусусиятларидан биридир. Турли тилларни таққослашда, улар ўртасидаги чегарани фарқлашда сўз узунлигини аниқлаш жуда катта ёрдам беради. Бундан ташқари бир тилнинг турли жанрлари ўртасидаги чегарани фарқлашга ҳам имкон беради. Аммо бу борада бошқа муаммоларнинг ҳам мавжудлиги юқорида таъкидлаган фикримизни инкор эта олмайди.

Ҳар қайси тилда сўз узунлиги унинг асрлар давомида ривожланиши мобайнида ўзига хосдир. Буни фақат тилда ғайриоддий узун сўз учраганда ёки таржимада матн ҳажми ҳар хил бўлгандагина кузатишимиз мумкин. Айниқса шеърларни бир тилдан бошқа бир тилга таржима қилаётганда сўз узунлигини шу ўлчамда таржима қилиш жуда қийин.

Сўз узунлиги алоқа воситалари телеграф, телефон, телевидение, радио ва тил ўрганишда зарурдир. Ҳар бир тил ва тил оилаларини ўрганишда сўз узунлиги катта рол ўйнайди. Бироқ сўз узунлигини ўрганишни на лексикология, на фонетика ўз вазифаси деб билади, чунки бу масалага қисман тўхталади ёки умуман тўхталмайди.

Сўз узунлиги ўлчаш ҳақидаги таълимот ҳам муҳимдир. Шунингдек сўз узунлиги бўғинлар сони, фонемалар, товушлар билан ўлчаш керакми деган савол муаммодир. Бизнинг фикримизча, сўз узунлигини бўғинлар билан ўлчаш қулайроқдир. Матн, публицистик мақолалар, шеърлар ва техникага оид матнларни сўз узунлигини аниқлашни бўғинлар орқали амалга ошириш қулайдир. Бўғин миқдори билан немис математиги В.Фукс дунёдаги жуда кўп тилларни сўз узунлигини ўлчаган. Ҳар хил тилларни таққослаганда бу усул яроқсиз бўлиб қолган, чунки бўғин унли ва ундошларнинг сон жиҳатидан мос келишига боғлиқдир. Бу мос келиш В.Никоновнинг фикрича “1: 2 ва 2:1 нисбат ўртасида тебранади (Никонов 1978, 115). “Сўз узунлигини фонема ва товушлар миқдори билан ўлчаш маъқулроқдир, бироқ, бу кўп меҳнатни талаб

қилади ва бунда қўшимча қийинчиликлар ҳам учраб туради” (Шчерба 1958, 9), - деб таъкидлайди Л.В.Шчерба.

Ҳозирги замон немис тили сўз узунлигини ўрганишдан мақсад, шу тилнинг турли жанрларида сўз узунлигини аниқлаш ва бир-бири билан таққослашдир. Тадқиқотларнинг гувоҳлик беришича, турли тилларда сўз узунлиги бир-биридан фарқ қилади. Бундан фараз қилиш мумкинки, бир тилнинг турли жанрларида ҳам сезиларли фарқ бўлиши керак. Бу фарқни таҳлил қилиш учун публицистика, шеърият, кундалик сўзлашув нутқда сўз узунлигини қиёсий таҳлил қилиш материал сифатида олинди.

Нутқнинг уч услубида сўз узунлиги фарқ қилади, яъни публицистикада узунроқ, шеъриятда ундан кўра қисқароқ ва сўзлашувда жуда қисқа бўлади. Шундай экан, бу услубларни сўз узунлигини аниқлашни бўғинлар орқали амалга ошириш мақсадга мувофиқдир. Бунинг учун танлаб олинган матнлар бўғинларга ажратилади ва бўғинлар сони сўз сонига бўлинади, шунда бу жанрларнинг сўз узунлиги келиб чиқади.

СЎЗ УЗУНЛИГИНИ АНИҚЛАШНИНГ УСЛУБЛАРИ

Турли нутқ услубларида сўз узунлигини ўлчаш учун таҳлил манбаи сифатида куйидаги материаллар олинди:

1) публицистик услуб учун немис тилидан куйидаги газетадан мақола олинди: Frankfuhrter Allgemeine Zeitung. Technik und Motor. Charakter ist keine Frage . Dienstag, 18 November 1997, Nr. 268. Seite 5.

2) шеърий услуб учун И.В.Гётенинг шеърлари таҳлил учун олинди: Johann Wolfgang Goethe. Gedichte. Eine Auswahl. Verlag Philipp Reclam. Leipzig, 1965, Seite 98-102.

3) бадий наср учун материаллар куйидаги ҳикоялар тўпламидан олинди: Irene Dische. Fromme Lygen. Sieben Erzdhlung. Deutsch von Otto Bayer und Monika Elwenspoek. Hamburg, 1992, Seite 140-159.

Н.Д.Андреевнинг Санкт-Петербургда ташкил қилган гуруҳи сўз узунлигини, кўп тилларнинг ҳар хил жанрларида гарфемаларда ўлчаган. Бу оддий усул бўлиб бироқ

фонологик ва фонетик сўз узунлигини аниқ кўрсатиб бера олмайди. Рус тилида "...её" сўзи 2 ҳарф 4 товушдан жеё, сельд тилида 6 ҳарф 4 товушдан иборат. Н.Д.Андреевнинг фикрига қўшилмаган баъзи тадқиқотчилар, сўз узунлигини машинада ўлчаш усулини яхшилаш фикрини билдиришган. Бунда предлог, боғловчи, артикл, олмошлар сонини аниқлаб, уларни сўз сонига бўлишни таклиф қилишган. Буни улар ўрта сўз узунлиги деб аташган. Бу деярли тўғри натижа бермаган. Чунки ҳисоблардаги энг катта хато ҳам шундан келиб чиқади. Масалан, Н.С.Трубецкой немис тилидаги иккита матнни ҳисоблаганда ҳам ҳар хил ўрта сўз узунлигига эга эканлигини аниқлаган, яъни эртақда 1 ва 4, тилшуносликка оид моногафик матнда эса 2 га тенг бўлган.

В.Никонов рус, грузин, қозоқ тилларининг 4 услуби устида сўз узунлигини ўлчаган. Сўз унинг график чегарасида олинган. Ҳар бир услубдан 10000, баъзиларидан 15000 сўз таҳлил учун олинган.

Сўзда товушларнинг ўртача сони

Жадвал 1

№	Нутқ услуби	Рус	Грузин	Қозоқ
1	Сўзлашув	4,5	5,5	5,3
2	Бадиий наср (диалогсиз)	5,2	6,2	5,8
3	Фанга оид матн	6,7	7,2	6,6
4	Публицистикага оид матн	7,0	7,8	7,0

Сўз узунлигини ўлчаб чиққанда, тиллар ўртасидаги фарқ белгиланган, яъни грузин тили рус тилига қараганда 1 товуш узун, қозоқ тили грузин тилига қараганда қисқа, бироқ рус тилидан узун. Рус тилида сўз узунлиги қисқа бўлишига сабаб в, с, к, у каби предлогларни и боғловчиси ва бир қанча ундов сўзларни кўп учрашидир. Баъзи ундов сўзларни ҳисобга олмаганда грузин ва қозоқ тилларида бир товушдан иборат бўлган сўзлар йўқ. Қозоқ тилида С.Сейфуллиннинг "Сол жолдарда" қиссасида минг сўз қўлланишида 24 та, автор нутқида 3 та, насрда 3 дан 6 тагача, грузин сўзлашув тилида минг сўз қўлланишида 2

тадан ортиқ узун сўзлар учраган (бундай ҳол бошқа тилларда умуман учрамайди) (Никонов 1978, 122).

Асосий хулоса шуки, сўз узунлиги бу уч тилнинг ҳар қайсисида ўсиб бормоқда. Бу ўсиш бир тарзда, яъни сўзлашувдан бадиий насрга қараб, бадиий насрдан публицистикага қараб ўсишни кузатамиз. Тилларнинг ҳар бир жанрида сўз узунлиги турлича, чунки сўзлашувда қисқа сўзлар кўпдир, илмий проза ва публицистикада узун сўзлар кўп бўлади. В.В.Малаховский инглиз тилидаги матнларни сўз узунлигини радиоэлектроника бўйича ҳисоблаб қуйидаги хулосага келди. Радиоэлектроника бўйича илмий-техник матнлар сўз узунлиги бадиий матнларга нисбатан узундир. Масалан, рус сўзлашув тилида 2 товушли сўзлар тез учраб туради, 3 товушлилар кам учрайди, 4 товушлар ундан ҳам камроқдир. Пьесаларда ўрта сўз узунлиги 4, 6 товушдан иборат. Бунинг сабаби драматург иштирок этувчиларга саҳнадан ташқаридаги воқеани тасвирлаб беради, бадиий насрда эса буни муаллиф матни бажаради”, (Никонов 1978, 123) - деб таъкидлайди ўз тадқиқотларида В.А.Никонов.

Сўзнинг ўрта узунлиги турли тилларда турлича бўлгани учун сўзлашув ва илмий матнда сўз узайиб боради. Чунки матндаги сўзлар аффикслар билан кенгайиб боради, бироқ инглиз тилида эса буни тескариси, яъни флекциялар (қўшимчалар) йўқолиши билан сўз узунлиги қисқариб боради. Сўз узунлиги сўз таркибига боғлиқ, сўз таркиби эса сўз ҳосил қилиш формаларини аниқловчи тил тузилишига боғлиқ. Тилларда сўз туркумлари ҳам ҳар хил. Тадқиқотларнинг гувоҳлик беришича, бадиий насрда от сўз туркуми 17 % ни, феъл сўз туркуми эса 31 % ни ташкил қилади.

Энди В.А.Москович тадқиқотларини, яъни табиий ва сунъий тилларда сўз узунлигини кўриб чиқсак. “Асосий бизни қизиқтираётган масала табиий ва сунъий тилларда сўз структурасидаги максимал чегарадир. Бу масалани ечишда биз табиий тилни типологик белгилар системасини ҳам кўриб чиқамиз. Мураккаб таркибли сўзларни ўрганишда (ўлчамда) уларни миқдор жиҳатдан ўрганиш кўлайроқдир. Сўз чуқурлиги сўздаги морфемалар сони билан, сўз узунлиги эса сўздаги бўғин ва товушлар сони билан

ўлчанади. Сўз чуқурлиги бевосита сўзнинг морфологик мураккаблик даражасига, асосан ва сўз узунлиги эса бошқа бир восита ёрдамида кўриб чиқилади” (Никонов 1978, 122).

Сўзнинг чуқурлиги ҳақидаги тушунча биринчи бўлиб В.Ингве томонидан ўртага ташланган, “унда гапнинг чуқурлиги 7 та сўздан ошмайди деб фикр юритилади, чунки бу инсон хотираси билан боғлиқдир. Агар максимум гап чуқурлиги 7 га сўзга тенг бўлса, унда айтиш мумкинки, гапда сўзларнинг ички структураси тўғри” (Москович 1969, 115). Мураккаб ва ясама сўзлар ўзида зич сўз бирикмаларини ифода этади, шундай булса ҳам уларнинг максимал чуқурлигидан ошиб кетолмайди. “Онтогенеза” (сўзнинг ясалиши) мураккаблиги, “филогенеза”дан (гапнинг ясалиши) ошмайди.

Турли тил материалларида бу тадқиқотлар кўриб чиқилганда тўғрилиги исботланди. Морфемаларнинг максимал миқдори табиий тилдаги сўзларда камдан-кам еттигадан ошади. Бу чуқурлик кўпинча полисинтетик ва агглютинатив тилларда ва камдан-кам фузион ва изоляр тилларда бўлади.

Стэнли Ньюмен ҳинд тилларидан бирини (йокут тили) кўриб чиқади. “Йокут тилида гигант сўзлар, яъни 3 ёки 4 тематик суффиксли сўзлар бордир. Мен ўз ишларимда одамда катта қизиқиш уйғотадиган жуда кўп мураккаб сўзларни олдим. Улар структураси бўйича чегарани сақлайди”, - деб ёзади В.Ингве (Ingve 1960, 160). “Табиий тилларнинг характерли томони шундаки, уларда стандарт сўз чуқурлигининг йўқлигидир. Ҳар бир тилнинг нутқ занжирида сўз чуқурлиги турлича бўлади. Битгадан еттигача ва ундан ҳам кўпроқ морфемалар бўлади. Турли тилларда сўз чуқурликлари ҳар хил, вьетнам тилидаги 1,06 морфемадан то эскимос тилидаги 3,72 морфемагача боради”, - деб таъкидлайди Дж. Гринберг (Дж. Гринберг 1963). Мисол учун юқорида эслаб ўтилган ёкут тилидаги сўз бошида ўртача сўз узунлиги 2,2 морфемага тўғри келади, бунда 500 сўз кўриб чиқилганда унинг 80% икки морфемали сўзлардир. Кўпгина табиий тилларда нутқ занжиридаги ўртача сўз чуқурлиги 2,5 морфемага тенг бўлади.

“Статистик қонунлар” бўйича 68,3 % ҳолатда нутқ занжирида сўз чуқурлиги 1-4 морфемагача, 95,4% ҳолатда 1,5, 99,7% ҳолатда 1-7 морфемагача тебранади. Буни бошқача айтадиган бўлсак, яъни инсон бир қарашда оптимал 1-4 бирликкача, максимум 5-9 бирликкача сўзларни эслаб қолиш имкониятига эга (Newmann 1954).

“Инсон хотираси табиий тузилишида турли ўринда ҳар хил кўринишга эга. Паст поғонанинг оптимал даражаси 1 дан 4 бирликкача бўлган ахборотни, максимал ҳолати 5 дан 9 бирликкача бўлган ахборотни сақлаб қолади. Булар аниқ фактлар орқали, яъни кўриб чиқилган тилларда, бўғиндаги ўрта ва максимал фонемалар сони, бўғин ва морфемаларнинг сўздаги сони, сўзлар эса регрессив конструкцияли гаплар орқали кўрсатилади” (Дж.Гринберг 1963).

Лингво-психологик жихатдан ўтказилган тажрибаларда ахборотлар сони олдиндан айтиб бўлмайдиган воқеа белгилар билан ўлчанади. Ахборотларни ўлчашнинг синтагматик ва парадигматик икки хил тури мавжуд, яъни икки хил ўлчашда ҳам бир натижа беради. Айнан олганда, сўзда қанча кўп морфема бўлса, шунча кўп маълумот олиш мумкин ва бир вақтнинг ўзида сўзнинг узунлиги ва чуқурлиги ҳам юқори бўлади. “Юқорида кўрилган оптимал ва максимал ахборот бирлиги сони ўртасидаги алоқалар, бир вақтнинг ўзида инсон хотирасида сақланади, ўрта сўз узунлиги турли тилларда 2 дан 3 бўғингача чегарада тебранади, лекин 7 дан 10 гача кўтарилиши мумкин. Масалан, хитой тилида ўрта тил узунлиги 2 бўғинни ташкил қилади, лекин максимал ҳолатда 6 бўғингача, рус тилида эса сўз узунлиги 3 бўғин, лекин максимал ҳолатда 7 бўғингача етади” (Qettinger 1954, 1).

Лингво-психологик тажрибалардан маълумки, инсон хотираси сўзлашувда 7 бўғингача бўлган сўзларни сақлайди. Л.А.Чистович тадқиқотлари шуни кўрсатадики, “7 бўғиндан юқори бўлган сўзларнинг тушунарлилиги кескин пасаяди. Демак, бундан хулоса қилиб айтиш мумкинки, максимал сўз узунлиги ва оператив инсон хотираси ўртасида боғлиқлик бор” (Чистович 1965).

Бу ҳолатда айтишимиз мумкинки, сўздаги максимал морфема ва бўғинлар сони 7-9 оралиғида тебранади.

“Биринчидан жуда узун сўз узунлигига ва жуда чуқур сўз чуқурлигига эга бўлган сўзлар кам” (Guiraud 1960) — деб айтади ўзи олиб борган тадқиқотлардан келиб чиқиб Р. Гуирауд. Масалан, 11 млн. сўзли немис тилидаги матнни В. Кэдинг бўғинлар орқали ҳисоблаб чиққанда, “8 марта 13 бўғинли, 2 марта 14 бўғинли ва 1 марта 15 бўғинли сўз учраган. Бунда узунлиги 7 бўғиндан ортиқ бўлган сўзлар фақат 0, 05% ни ташкил этган” (Kaeding 1897).

А.А.Реформатский таъкидлаганидек, “тилнинг бу икки бўлаги, бири парадигматика билан боғлиқ бўлса, иккинчиси эса бўғин билан боғлиқдир, лекин бирини ўрнини иккинчиси қоплай олмайди” (Реформатский 1963, 65).

Турли тилларда сўзлар юқори максимал чуқурликка ва узунликка эгадир. Бу потенциал чегара табиий тилларнинг сўз чуқурлигида 10-15 морфемагача интервалда, сўз узунлигида эса 15-20 бўғингача тебранади.

В. Ингве табиий тилларнинг баъзи бир соҳаларида қисқартма сўзлар ишлатилишини ва буни инсонларга қулайлик томонлари борлигини айтиб ўтади. “Табиий тилларда жуда кўп узун сўзларнинг қисқартирилган ҳолда, яъни аббреватура ҳолда қўлланилади. Илмий матнларда, химия соҳасида химиявий бирикмаларнинг номларида (ФМН фламинонуклеотид, ПВП пировинилпирролидон) аббреватурадан фойдаланилади. Лекин юридик кучга эга бўлган ҳужжатлар матнида жуда узун ва жуда чуқур сўзлар ҳам қисқартирилмайди. Химия соҳасидаги ихтиро ва янгиликларни ёзилишида, *тетраметилендиоксидисульфенметилциклогексилитан ёки триалкиларилсиллилэтинмагнийбромид* каби сўзлар учрайди.” Бу каби узун сўзларни қисқартириб қўллаш, уларни одамлар орасида қулай ва кўпроқ ишлатилишига олиб келади. Табиий тилларда сўз узунлиги ва гап узунлиги, сўз чуқурлиги ва гап чуқурлиги, унга қарама-қарши бўлган француз тилидаги ўртача гап чуқурлигидан мутлақо фарқ қилади дея олмаймиз, бунга асосимиз ҳам йўқ. Шундай бўлсада сўз ва гап чуқурлиги орасида ўзаро боғлиқлик бор, масалан, инглиз тилидаги пассив аффикс —S of тузилишини сиқиб чиқаради ва ясама сўзлар —tion, -ment, -ize, -en, -ness предлог гуруҳлари билан келади (Ingve 1960, 104).

Ш. Балли кўрсатиб ўтганидек, “префиксал ва суффиксал маълумотлар табиатда регрессивдир” (Балли 1955, 125). “Сўзларни талаффуз қилишда морфеманинг шундай тартиби мавжудки, бунда ўзак морфемани сўз бошига чиқариш қулайдир. Шунинг учун кўпгина тилларда суффиксация префиксацияга қараганда кўпроқ тарқалган. Тилдаги аффиксация таркиби ўз навбатида шу тилдаги сўз тартибига таъсир кўрсатади. Агар тил ёлғиз префиксал бўлганда, унда бу сўзларнинг прогрессив кетма-кетлиги қабул қилинган бўлади, агар тил фақат суффиксал бўлса унда регрессив кетма-кетлик кузатилади” (Greenberg 1957, 89), - деган хулосага келади ўз тадқиқотларида Д.Ж.Гринберг

Гап узунлигига нисбатан гап чуқурлиги тил ўрганувчида катта қийинчиликлар туғдиради. Тилни яхши билувчи одам, сўз ва гап қонун-қоидалари ҳақида тўлиқ автоматлаштирилишига эга бўлади.

“Қачонки сўзнинг реал-морфологик структурасини соддалаштириш ва ажратиш жараёни натижасида қийинчиликка дуч келинса, агглютинатив тилларда сўз чуқурлиги фузион тилларга нисбатан аниқроқ ҳис қилинади. Сўз ва гап чуқурлиги ҳақидаги савол кўпинча тушунарсиз бўлиб қолмоқда. Айрим маълумотларнинг гувоҳлик беришича сўзловчини биринчи навбатда талаффуз қилиш чуқурлиги, эшитувчини эса сўз узунлиги қийнайди. Бизга маълум бўлган сунъий тиллар сўз узунлиги ва чуқурлиги, табиий тиллар сўз узунлиги ва чуқурлиги максимал ва оптимал чегарасидан ошмайди” (Лишухина 1965, 37), - деган фикрни И.И.Лишухина илгари суради.

Эсперанто ва интерлингво типидagi сунъий тилларда, одамлар орасида қўлланиладиган табиий тиллар сўз узунлиги ва чуқурлигига нисбатан доим яқин бўлади. Бу тилларнинг асосий бирлиги бўлган сўз тузилиши тартиби рационал ҳисобланади. Бу тилларнинг тузилиш тартибининг оддийлиги уларни, кенг фойдаланишлигига ва тарқалишига зарур шароит туғдиради.

Шунинг учун бу тиллардаги сўзларнинг юқори максимал узунлиги ва чуқурлиги катта аҳамиятга эга. Эсперанто тили грамматикасида етарли ва зарур қонун қоидалар бор, маълумки сўз тузилишида ҳамма ўзаклар иштирок

этиши зарур, лекин аффикслар ва қўшимчалар унчалик миқдорда кўп эмас. Қизиқарлиси шундаки, эсперанто тили батафсил луғати ва матнлари устида олиб борилган тадқиқотлар натижасида 7 морфемадан юқори сўз чуқурлигига эга бўлган сўз ва 30 ҳарфдан иборат узунликка эга бўлган сўз топилмаган.

Олиб борилган тадқиқотларда учраган сўзларни кўриб чиқсак, масалан, мана шундай 6 морфемали сўзлар, perevenigelba “такрорланма”, malsupreniganta “пасаювчи”, perlbonigelba “тузалмайдиган” ва бошқалардир. Максимал ва оптимал сўз чуқурлиги ва узунлиги чегараси, табиий ва сунъий тилларда кўрганимиздек, оператив инсон хотираси билан боғлиқдир. Шунинг учун сунъий тиллар одамлар ўртасида алоқа учун эмас, балки бошқа турли соҳаларда қўлланилади, бу эса чегаралангандир. Бундай тиллар алоқада ахборот олиш учун керакдир. Кўпгина бу тилларга ухшаш бошқа тиллар асосан электрон машиналарда фойдаланиш учун қўлланилади, чунки буларнинг оператив хотираси нисбатан кенг қамровлидир. Сўз узунлиги ва чуқурлиги, асосан, ҳажмга ҳам боғлиқдир.

Тилларнинг сўз чуқурлигини мукамал характерлаш учун Э.Сепирнинг морфологик тиллар классификациясига мувофиқ турли хил ахборот ташувчи, яъни ўзакли, деривационли, аниқ ва мавҳум маълумотли тилларга ажратамиз. Бу тушунчаларни тиллардаги ифодасига қараб, тил турларига ажратилади.

Ҳеч бир тилда сўз узунлиги 15-20 бўғиндан ошмайди. Сўз узунлиги ва чуқурлигининг конкрет ўзаро алоқаси морфонологик қонун-қоидалар асосида ўрнатилади.

Н.А.Авазбаев турк ва ҳинд-европа тилларида сўз узунлиги ва чуқурлигини таққослаб кўрган ва тадқиқот олиб борган. “Ўрта сўз узунлиги тилни характерлаш учун асосий типологик белгилардан биридир. Турк ва ҳинд-европа тилларини таққослашда, улар ўртасидаги чегарани фарқлашда сўз узунлиги ва чуқурлиги катта имкон яратади. Немис ва рус тили бир бўғинли сўзлари, луғатда ўзбек ва қозоқ тилларига нисбатан узунроқдир. Луғатда немис ва рус тиллари сўз узунлиги 3,71, ўзбек ва қозоқ тилларида эса 3,22 ва 3 ни ташкил қилади. Немис тилидаги матнда

бир бўғинли сўзлар юқоридаги уч тилга нисбатан айтарли узундир (2,20). Ҳинд-европа тиллари бир бўғинли сўзларида матн даражасига қараб 2 фонемалилар, яъни CV ва V турлари кўп учрайди. Бундан мустасно ҳолда немис тили луғат ва матнида ҳам бўғиннинг CVC тури кўп учрайди, яъни 3 ва 4 фонемали сўзлар шулар жумласидандир” (Авазбаев 1986, 105). Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, кўпгина ҳинд-европа тиллари луғатида ўрта сўз узунлиги 3,07 ва 3,71 орасида тебранади. Қолган ҳинд-европа тиллари билан таққосланганда, сўз узунлиги бўйича аввал немис ва рус тиллари, кейин эса серб-хорват, роман ва эрон тиллари туради. “Бундай фарқ, асосан, бу тилларнинг синтетиклик ва аналитиклик жиҳатлари билан боғлиқдир” (Гринберг 1963, Мейлах 1973.). Шундай қилиб, ҳинд-европа тиллари луғатидаги бир бўғинли сўзлар худди шу каби турк тиллари сўзларидан узунроқдир. Испан ва португал тиллари бундан истисно, чунки бу тилларда сўз узунлиги мос равишда тенгдир. Турк тилларида эса ҳинд-европа тилларига солиштириб кўрганда, бу кўрсаткич анчагина паст, яъни 2,88 3,22 орасида тебранади. Бу ҳолатда ўзбек тили “3,38 ва 3,17 га тенг бўлган икки эрон, тожик ва форс тилига ўхшаб кетади” (Поливанов 1968).

Бу ҳолат ўзбек тилининг биринчи навбатда тожик, қолаверса, эрон тиллари билан яқин муносабатда деб тушуниш мумкин. Сўз узунликлари бўйича ўзбек тилидан кейин озорбайжон, қирғиз, қозоқ, турк ва бошқа тиллари туради. Энг кичик сўз узунлиги қорақалпоқ тилидадир.

Шундай қилиб, сўз узунлиги ҳинд-европа ва туркий тилларни ўзаро таққослашда фарқловчи бўлиб хизмат қилади, бу фарқ тилларнинг флектив ва агглютинатив қаторлари, шунингдек, уларнинг синтетиклик ва аналитиклик даражалари билан асосланади. Матндаги сўз узунлигига келсак, қиёсланаётган тиллар умумий қонуниятга эга. Кўпчилик тиллардаги бир бўғинли сўзлар матн даражасида луғат даражасига нисбатан қисқа. Буни шундай асослаш мумкин, “матнда лингвистик омиллар билан бирга экстралингвистик омиллари ҳам мавжуд” (Перебейность 1970).

Герман тиллари славян тилларига инсбатан матн ва луғат солиштирилганда, сўз узунлигини унчалик камай-

маслиги кузатилган, бу ҳол роман ва эрон тилларига нисбатан аксидир: лугат ва матндаги сўз узунлигининг энг паст интервали туркий тилларда кузатилади. Шундай қилиб, сўз узунлигига қараб тил оилалари фарқланади, яъни ҳинд-европа, турк тиллари ва герман, славян, роман тиллари.

Агар бир бўғинли немис ва рус тили сўзлари турли морфемали қаторлиги билан характерланса, у ҳолда туркий тилларида қанчалик бир бўғинли сўзлар бир морфемали бўлмасин яққол намоён бўлмайди. Демак, немис тилида ўзак морфемалар флекциялар билан боғланса, рус тилида эса префикслар билан боғланади.

Ҳозирги тилларда бўғин энергетик таркибини амалга оширишда ҳамда турли-хил вариантларни акс эттиради ва камдан-кам ҳолларда фонетик жиҳатни фарқлайди. Унда CV бўғин типини универсалдир. Туркий тилларида энг оддий бўғин типини SVC дир. Агар қадимги тил ривожланишига назар ташланганда, биринчи ўринда В.В.Таранец таъкидлаганидек, “физиологик сабаблар, кейинчалик уларнинг ўзгариши тилнинг ривожланиш жараёнида лингвистик сифат муҳимдир. Шу билан бирга фонетик ва грамматик системасида ҳам ўзгариш бўлган” (Таранец, 131).

Шундай қилиб, сўз узунлиги ва чуқурлиги ҳинд-европа ва туркий тилларни қиёслашда фарқловчи бўлиб хизмат қилади, бу фарқ тилларнинг флектив ва агглютинатив қаторлари, шунингдек, уларнинг синтетиклик ва аналитиклик даражалари билан изоҳланади.

НЕМИС ПУБЛИЦИСТИКАСИДА СЎЗ УЗУНЛИГИ

Немис тили публицистик услубни сўз узунлигини ўлчаш учун мақоладан 1000 та сўз танланди. Мақоладаги сўзлар бўғинларга ажратилганда 2237 та бўғинни ташкил қилди ва бу матнда 8 бўғингача бўлган сўзлар мавжуд. Бу услубнинг сўз узунлиги ўлчанганда 2,23 га тенг бўлди.

Техник соҳага оид мақолада 8 бўғингача бўлган сўзлар бор, чунки публицистикада айнан маълум соҳа тўғрисида гап боради, шунинг учун унда шу соҳага тегишли бўлган

сўзлар узун сўз ва иборалар учрайди. Масалан, немис тилидаги 7 бўғинли “*Zu-las-sungs-do-ku-men-te*”, 8 бўғинли “*Kraft-fahr-sach-zeug-ver-stand-di-ge*” каби узун сўз узунлигига эга бўлган техник терминларни учратиш мумкин. Бундай сўзлардан бир нечтасини келтириш мумкин. Албатта, бу каби узун сўзлар бу жанрнинг сўз узунлигини оширади. Бундай 7 бўғинли сўзлар бу мақолада 17 та, 8 бўғинлилар эса 9 тани ташкил қилди.

Жадвал 2

Бўғинлар тури	1	2	3	4	5	6	7	8
Сўзлар сони	402	304	130	73	43	22	17	9
Бўғинлар сони	402	608	390	292	215	132	126	72

НЕМИС ШЕЪРИЯТИДА СЎЗ УЗУНЛИГИ

Немис шеъриятидаги сўз узунлиги публицистикага нисбатан қисқа. Таҳлил учун немис шоири Й.В.Гётенинг шеърий тўпламидан 1000 та сўз олиб бўғинларга ажратиб чиқилди ва 1614 бўғинга тенглиги аниқланди ва бунда сўз узунлиги 1,61 га тенг бўлди. Бу жанрда бир бўғинли сўзлардан тортиб то 6 бўғинли сўзларгача учради.

Натижаларни қуйидаги жадвалда келтирамиз.

Жадвал 3

Бўғинлар тури	1	2	3	4	5	6
Сўзлар сони	578	293	83	32	11	3
Бўғинлар сони	578	586	249	128	55	18

ЎЗБЕК ТИЛИДА СЎЗНИНГ УЗУНЛИГИ ВА ЧУҚУРЛИГИ

Сўз узунлигини бўғинлар билан ва чуқурлигини эса морфемалар билан ўлчаш қулайроқдир. Бу борада Л.В.Шчерба шундай таъкидлаган эди: «Сўз узунлигини фонема ва товушлар миқдори билан ўлчаш объективроқдир,

бирок бу кўп меҳнатни талаб қилади ва бунда қўшимча қийинчиликлар ҳам учраб туради (Шчерба 1958, 9).

Ўзбек тилида сўз структураси мураккаблашувининг максимал (энг охирги) чегараси бор ёки йўқлиги масаласи ҳам муҳим бўлиб, бу муаммо фонетикада долзарбдир. Сўз структурасининг мураккабланиш даражасини миқдорий ўлчаш қулайроқдир. Шунинг учун ҳам ўлчов шаклини *икки қисмга ажратиш мумкин: сўздаги морфемалар миқдори – сўзнинг чуқурлиги; сўздаги бўғин ва товушлар миқдори эса сўзнинг узунлигидир.*

В.А.Москович турли тилларда сўзнинг ўртача узунлиги иккитадан учта бўғингача бўлган чегарада ўзгариб туради, максимал узунлиги 7 тадан 10 тагача бўлган чегарада бўлиши мумкин, деб таъкидлайди (Москович 1969, 118). Масалан, хитой тилида сўзнинг ўртача узунлиги учта бўғинга тенг, максимал узунлиги - олти бўғинга (Ципф 1935). А.И.Моисеев русча сўзлардаги 1 та дан 12 тагача бўғинни аниқлайди, лекин улар тилнинг луғат таркибида бир хил эмаслиги алоҳида аҳамиятга эга (Моисеев 1974, 75).

Ф.В.Кединг ўтказган таҳлилда кўрсатилишича, 11 миллион сўзлик немисча матнда 13 бўғинли узун сўз 8 марта, 14 бўғинлиси 2 марта ва 15 бўғинлиси 1 марта учраган. Етти бўғиндан ортиқ узунликдаги сўз ушбу термада атиги 0,05% ни ташкил этган (Кединг 1987).

Шундай қилиб, сўзларни анча катта узунликда ва чуқурликда учратиш мумкин. Бирок бундай сўзлар кам, чунки лингвистик статистика формулаларидан бирига мувофиқ, луғатда бўғинлар сони уларнинг эҳтимоллик логорифмасига тенг. Н.А.Авазбоевнинг турли тиллардаги бир бўғинли сўзлар негизида ўтказган қиёсий таҳлили шунини кўрсатадики, немисча ва русча бир бўғинли сўзлар ўзбекча ва қозоқча бир бўғинли сўзларга нисбатан луғатда узунроқ. Немис ва рус тилларида бир бўғинли сўзларнинг узунлиги луғатда 3,71 ни ташкил қилади, ўзбек ва қозоқ тилларида эса 3,22 ва 3 га тенг. Матнда немис тилидаги бир бўғинли сўзлар қолган учта тилдагига нисбатан узунроқ (2,69), рус тилида эса улар энг кичкина узунликка эгаллиги билан характерланади (2,20) ва аксарият, ҳинд-европа тилларида сўзнинг ўртача узунлиги 3.07 ва 3.71 оралиғида ўзгариб

туради (Авазбоев 1986, 39). Шундай қилиб, ҳинд-европа тилларидаги бир бўғинли сўзлар туркий тиллардагига нисбатан узунроқ. Ҳинд-европа тилларида сўзнинг ўртача узунлиги 2.88 ва 3.22 оралиғида ўзгариб туради. Бу борада ўзбек тили 3.38 ва 3.14 кўрсаткичларига эга бўлган форстожик тилларига ўхшашлиги билан фарқланади. Бу ўзбек тилининг эрон тиллари, биринчи навбатда, тожик тили билан мустақкам тарихий алоқаси билан изоҳланади.

Н.А.Авазбоевнинг таъкидлашича, аксарият ҳинд-европа тилларининг матн миқёсидаги бир бўғинли сўзларда энг кўп қўлланадиган бўғин таснифи икки фонемали ва бўғин типларидан CV ва V ҳисобланади. Истисно тариқасида немис тилида ҳам луғатда ва ҳам матнда энг кўп қўлланадиган тип – SVC, бўғин таснифларидан тўрт ва уч фонемалилар ташкил қилади (Авазбоев 1986, 39).

С.Ризаевнинг тадқиқотида ўзбек тилининг бадиий наср услубида олиб борган кузатишларида сўзнинг ўртача узунлиги уч бўғинга яқинлашганини ва сўзнинг ўртача узунлиги 2,572 бўғин сонига тенглигини кўрсатади (Ризаев 1975, 5, 22).

Чебановнинг фикрича, турли тилларга хос бўлган хусусият бўғинларнинг сони сўзларнинг тақсимланишида баъзи умумий қонуниятларга бўйсунушидир (Чебанов 1947, 103). Бу қонуниятлар чуқур ўрганилса, сўзлардаги бўғин миқдорининг тақсимланиши орқали турли стилларни ҳам фарқлаб олиш мумкин.

Матн ва луғатда сўзнинг узунлиги тилларда умумий қонуниятга эга: матнда олиб кўрилганда аксарият тилларда бир бўғинли сўзларнинг устунлиги луғатдагига нисбатан кам. Бу матнда алоҳида лингвистик омиллар қаторида экстралингвистик омилларнинг ҳам амал қилиши билан изоҳланади.

Ўзбек тилидан кўп бўғинли сўзлардаги матнда сўзнинг чуқурлигини таҳлил қилиш учун олинган 131320 та сўздан бўғин сонини аниқлашда қуйидаги натижага эришдик. Натижаларни қуйидаги жадвалда кўрсатамиз:

Бўғин	Сўзлар сони		Бўғинлар сони	
	Матнда	Луғатда	Матнда	Луғатда
2 бўғинли	53064	7796	106128	15592
3 бўғинли	45024	11125	135072	33375
4 бўғинли	23584	9210	94336	36840
5 бўғинли	6432	2072	31160	10360
6 бўғинли	3216	457	19296	2742
7 бўғинли		97		679
8 бўғинли		16		128
9 бўғинли		6		54
Жами	131320	30779	385992	99770

Биз олиб борган тадқиқот натижаси ўзбек тилидаги кўп бўғинли сўзларнинг луғатда узун эканлигини кўрсатди. Луғат бўйича ўзбек тилидаги кўп бўғинли сўзлар 3,15 ни, матнда 2,82 ни ташкил қилади. 4,5,6 бўғинли сўзлар матнда луғатдагига нисбатан кўп.

Кўп бўғинли сўзларда матн ва луғат асосида ўзбек тилининг ўзига хос хусусиятларини аниқлашга йўналтирилган таҳлил шуни кўрсатдики, ўзбек тилида бошқа тиллардагидан (жумладан, немис тилидагидан) фарқли ўлароқ сўзнинг узунлиги қисқа.

Сўзнинг чуқурлиги тушунчаси (Москович, 1967. 6) қатор лингвистик ва психолингвистик муаммолар билан боғлиқ. Сўзнинг чуқурлиги, сўздаги бўғинлар миқдоридан қатъи назар, морфемаларнинг сони бўйича аниқланади. Сўзнинг чуқурлиги психолингвистик ва структуравий—типологик аспектларда ўрганилади ва таҳлил қилинади. Типологик жиҳатдан олиб қаралганда, сўзнинг чуқурлиги чегараси эмас, алоҳида тиллар ва тил гуруҳлари учун характерли бўлган ўртача чуқурлиги масаласи муҳимдир. Муаммонинг бошқа томони ҳам ўзига яраша қизиқиш уйғотади. Сўз чуқурлигини ўргатишнинг юқорида эслатилган икки аспектида матннинг айнан қайси сегментлари сўз ва морфемалар даражасида аҳамиятсиз ёки аҳамиятли бўлиши мумкинлиги назарда тутилади. Бунда олимлар

қайси ҳолатларда сегментацияга турлича ёндашуви натижасида алоҳида типларнинг ўртача кўрсаткичларига жиддий таъсир ўтказа олишини аниқлайди.

Ўзбек тилида кўп бўғинли сўзлар узунлиги ва чуқурлигининг ўртача миқдорини аниқлаш борасида олиб бораётган тадқиқотимизнинг мақсади мазкур масалани фақат структуравий-типологик жиҳатдан қараб чиқишга йўналтирилгандир. Сўзнинг чуқурлиги мезони сўзнинг узунлиги билан мустаҳкам боғлиқ. Фонетикадаги бу икки хусусиятдан сўз структураси мураккаблашишини миқдорий ўлчашда фойдаланилади. Агар сўзнинг чуқурлиги сўздаги морфемалар миқдори билан ўлчанадиган бўлса, сўзнинг морфологик такомили даражаси бевосита сўзнинг узунлигига таъсир этади.

Агглютинатив тилларда сўзнинг чуқурлиги унинг реал морфологик структурасини соддалаштириш ва қисмларга бўлиш натижасида содир бўлади. В.А.Московичнинг фикрича, сўздаги морфемалар сони ўрта ҳисобда бўғинлар сонидан ошмайди (Москович, 1967. 20). Иккинчи даражали морфемаларнинг бўлиниши ҳақидаги масала фақат агглютинатив тиллардагина содир бўлиши мумкин.

Сўзнинг чуқурлиги мезонини аниқлашда турли ҳинд-европа тилларидаги бир бўғинли сўзларининг типологик тадқиқотидан фойдаланишни тақозо этади. Ўзбек тилида бир бўғинли сўзлар морфологик мураккаблашиш даражасига кўра ҳар хил. Бу тилда бир бўғинли сўзларнинг ҳаммаси бир морфемали ҳисобланади (баъзи истиснолар билан). Бу ҳар хил системали тилларнинг морфологик структурасидаги ўзига хосликлар билан изоҳланади.

Шуни алоҳида қайд этиб ўтиш лозимки, шу кунгача ўзбек тилидаги кўп бўғинли сўзларда, “Ўзбек тилининг изоҳли луғати” ва матн материаллари асосида сўзларнинг чуқурлиги муаммосини ёритиб берувчи тадқиқот умуман олиб борилмаган. Бизнинг ишимизда шу нуқтаи назардан статистик таҳлил олиб боришда кўп бўғинли сўзлардан умумий ҳажми жиҳатидан ўзбек тилида луғатда ва матнда таҳлил қилиш учун олинган сўзларнинг чуқурлигини ўлчаш сегментациясида мавжуд тафовутлар ҳисобга олиниб бажарилди.

Ўзбек тилида кўп бўғинли сўзларда сўзларнинг максимум чуқурлиги матнда 5 дан ортиқ морфемадан

иборат бўлиши мумкин эканлиги аниқланди, аммо максимум чуқурликдаги сўзлар жуда кам қўлланади. Аксарият сўзлар ўзбек тилида 1 дан 4 гача морфема чуқурлигида бўлади. Шундай қилиб, сўзларнинг чуқурлиги лугатда 3.7 ни, матнда эса 3.03 ни ташкил қилади.

Хулоса қилиб шунини таъкидлаш мумкинки, ўзбек тилида сўзларнинг ўртача узунлиги ва чуқурлиги бошқа тилларга нисбатан паст. Масалан, ўзбек тилига бошқа чет тилларидан кириб келган, айниқса, кимё соҳасидаги терминлар сўзловчига ҳам, тингловчига ҳам бирмунча қийинчилик туғдиради, булар «тетраметиленидиоксидисульфенметилциклогексилметан» ёки «триалкиларилсилилэтинмагнийбромид»га ўхшаш сўзлардир. Бу каби сўзларни қисқартма шаклида қўллаш мақсадга мувофиқ.

Шундай қилиб, ўзбек тилидаги сўз узунлиги ва чуқурлигини аниқлаш муҳим бўлиб, бу жараён таржима масалаларида ҳам қўлланиши мақсадга мувофиқдир, яъни шеърый таржимада бир тилдаги сўзларнинг узунлигига эътибор берган ҳолда ўзга тилда ҳам ана шундай узунликдаги сўзларни танлаш муҳимдир, айниқса, шеърларни таржима қилишда сўзларнинг узунлиги ва чуқурлигидаги номуносиблик шеърдаги вазнининг бузилишига ҳамда унинг мазмунига путур етишига олиб келади. Демак, тиллардаги сўзларнинг узунлиги ва чуқурлигидаги фарқлар тилларнинг флектив ва агглютинатив қаторлари, шунингдек, уларнинг синтетиклик ва аналитиклик даражалари билан ҳам аниқланади.

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, сўз узунлиги ва чуқурлиги ҳам бўғин билан сўз муносабатига ўхшаб бири бири билан боғлиқдир, чунки бу икки параметр кўп бўғинли ва мураккаб структурали сўзларни сон жиҳатдан ўлчашда хизмат қилади.

УНДОШЛАР КОЭФФИЦИЕНТИ

Ўзбек тилида бошқа туркий тиллардагидек сўзнинг бошида ундошлар бирикмаси қатор қўлланмайди. Ундошларнинг сўз бошида қатор келиши ўзбек тилига рус тили

ва рус тили орқали бошқа тиллардан кириб келган сўзларга хосдир. Аммо ўзбек тилида сўз охирида икки элементли ундош товушларнинг келиши кузатилган (Щербак, 1971; Ишаев, 1966. №1; Ризаев, 1982). Бу хусусият, асосан, бир бўғинли ва кўпроқ ўзлашган сўзларга хосдир. Масалан: *жуфт, давр, гўшт, халқ, базм, жабр, қадр, шахс, бахи, нақш, нутқ, шарҳ, хайр, бахт, ялт*.

Н.А.Авазбоевнинг ҳозирги ҳинд-европа ва туркий тиллардаги бир бўғинли сўзларнинг фонотактик структураси комплекс таҳлил қилишга бағишланган тадқиқотида (Авазбоев, 1986, 1991) сўз ичидаги ундошлар бирикмасининг структуравий, дистрибутив ва статистик хоссалари аниқланган.

Н.А.Авазбоев ҳинд-европа ва туркий тиллар учун хос бўғин типларининг умумий ва алоҳида белгиларини йигирмадан ортиқ тилдаги бир бўғинли сўзларни типологик қиёслаш асосида аниқлаган.

Ўзбек тилининг оригинал бадий прозаик стилида бўғин таркибидаги унли ва ундошларнинг ўзаро миқдорий муносабати 1,37 ни ташкил этган (Ризаев, 1975. 22).

Ўзбек тилида луғат ва матндаги кўп бўғинли сўзлар асосидаги бизнинг тадқиқотимиз шуни кўрсатдики, ўзбек тилида луғат асосидаги кўп бўғинли сўзларда ундошлар коэффиценти 1,63 ни, матн асосидаги кўп бўғинли сўзларда 1,58 ни ташкил қилди.

Кўп бўғинли сўзлар негизда ўтказилган тадқиқот натижалари асосида қуйидаги хулосаларга келдик:

1) аксарият ҳинд-европа тиллари луғатда туркий тилларга нисбатан ундошлар коэффицентининг кўпчилиги билан характерланади;

2) матнда ҳам ҳинд-европа тиллари бу борада туркий тиллардан фарқ қилади;

3) таҳлил қилинган ўзбек тилининг луғатида матндагига нисбатан ундошлар коэффицентининг миқдори кўп;

4) луғат билан таққослаганда, ундошлар коэффицентининг матнда камайиш ҳолати муайян бир тилнинг характериға ёки тил гуруҳлари, уларнинг синтетиклик даражаси ва бўғин ташкил бўлиш анъанасининг мавжудлигига боғлиқ;

5) матнда ундошлар коэффициентининг камайиши нутқда тил воситаларини тежаш жараёнининг амалда жорий бўлиши билан изоҳланади.

ОЧИҚ ВА ЁПИҚ БЎҒИНЛАРНИНГ ЎЗАРО МУНОСАБАТИ

Ҳар бир тилда бўғинлар тузилиши уларнинг турли йўллар билан ясалишига ҳамда сўз ҳосил қилишига кўра фарқ қилади. Агар бўғин ҳосил қилувчи элемент, одатда, унли билан тугаса, у очиқ бўғин деб аталади. Ундош билан тугаган бўғин, у ёпиқ бўғин деб юритилади. “Бунда сонор ундошлар билан тугайдиган бўғинларни ярим очиқ, ёпилмаган (унли билан бошланадиган) ва ёпилган (ундош билан бошланадиган) бўғинлар деб аташ мумкин” (Реформатский, 1967). Ҳар бир тил ёпиқ ва очиқ бўғинларда ўзининг структурал типлар йиғиндисиغا эга. Баъзи тиллар учун бўғин бошида бир нечта ундош товушларнинг келиши хос бўлса, бошқа тиллар, аксинча, бу позицияда ундошларнинг шу тахлит бирикишидан узоқлашади. Тонал (оҳангли) тилларда бўғиннинг структурал типлари ўзига хос. Бўғин уларда бир, икки, уч ва тўртта элементдан ташкил топиши мумкин. Масалан, инглиз тили лексикаси «тўлиқ ёпиқ бўғинли»лиги билан характерланади, аммо япон тили эса бўғиннинг CV типни билан характерланади (Торсуев 1969, 71).

В.Эссернинг фикрича, немис тилида бир бўғинга 2,63 фонема сони тўғри келар экан. Бу тилда бир бўғиндаги ундошларнинг сони ўртача 1,7 га тенгдир. Очиқ бўғинлар сони бошқа тилларга нисбатан олинганда қуйидаги кўрсаткичга эга бўлади: немис тилида 33 %, инглиз тилида 55 %, индонез тилида 56,7 %, чех тилида 69,5 %, испан тилида 73,5 %, италян тилида 74 %, француз тилида 75,5 % (Эссер, 1990. 253).

С.Ризаевнинг таҳлил учун олинган 30000 та сўз нисбати асосидаги тадқиқотида кўрсатилишича, ўзбек тилидаги очиқ бўғинларнинг ёпиқ бўғинларга миқдорий муносабати 54,773:45,227 ни ташкил қилган (Ризаев, 1975. 22).

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати” (икки томли) ва Ўткир Ҳошимовнинг “Икки эшик ораси” асари материаллари асосида олиб борган таҳлилларимиз шуни кўрсатадики, бўғин типлари луғатда ва матнда ҳар хил статистик кўрсаткичларга эга бўлади. Бу бўғин типларининг нутқда (матнда) ҳосил бўлишининг ўзига хос хусусиятлари билан изоҳланади. Матнда луғат билан таққослаганда, ундошлари кам бўлган бўғин типлари кўпроқ қўлланади.

Олиб борган таҳлилимиз натижасида ўзбек тилида бўғиннинг барча кичик типлари (подтиплар), яъни ёпилган (3), ёпилмаган (3), ёпиқ (4), очиқ (2), ўнгдан қисқартирилган, чапдан қисқартирилган, бир вақтнинг ўзида ҳар иккала томондан қисқартирилган, ёпиқ бўғиннинг очиқ бўғиндан устунлик қилиши, қисқартирилганнинг тўлиқ устидан устунлик қилиши ва (ёпилган ва ёпилмаган) бўғинларнинг қолган подтиплари бир хил миқдордалиги аниқланди.

Ўзбек тилида сўз бошида мураккаблашадиган бўғин типлари йўқ, бу позицияда ундошларнинг тўпланиб қолишига йўл қўйилмайди. Сўз охирида ундошлар бирикмаси таркибидаги товушлар сони иккитадан ошмайди. Бу борада ўзбек тили, бошқа туркий тиллар каби, енгил бошланиб, оғир тугайдиган бўғинларнинг мавжудлиги билан характерланади.

Туркий тилларда сўз, аввало, бир бўғинли сўзлар учта товушдан иборат бўлган деган тахмин мавжуд. Статистика шуни кўрсатадики, ўзбек тилида аксарият ўзаклар ёпиқ бўғиндан ташкил топади, яъни бошида ундош, ўртасида унли ва охирида ундош — SVC. Ўзакнинг ушбу структураси ўзбек тилида ўзакнинг бошқа V, CV, VCC, CVCC типлари ҳам мавжудлигига асос бўла олади. Демак, ўзбек тилида бошқа тиллардаги каби бир унли фонемадан ҳам ташкил топадиган тўлиқ очиқ бўғин (V), ундош билан бошланиб унли билан тугайдиган очиқ бўғин (CV) ва унли билан бошланиб ундош билан тугайдиган ёпиқ бўғин (VC)ли типлари мавжуд.

КЎП ВА БИР БЎҒИНЛИ СЎЗЛАР СТРУКТУРАЛ ТИПЛАРИНИНГ ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛИ

Тадқиқотлар шуни кўрсатдики, фонетик ва фонологик нуқтаи назардан бўғиннинг типологик ҳолатини эътиборга олиб, ўзбек тилидаги бир ва кўп бўғинли сўзларнинг умумий ва алоҳида хусусиятлари ҳақида фикр юритиш мумкин. Бир ва кўп бўғинли сўзларнинг структурал типларини қиёслаш учун қуйидаги мезонлардан, яъни таҳлил қилинаётган мазкур структурал типларнинг бор ёки йўқлиги, бу типларнинг тўлиқ ва қисманлиги, бўғиннинг узунлиги, ундошлар коэффициенти ва ҳ.к. дан фойдаланиш мумкин.

Кўплаб олимлар фонологик муаммоларни ўрганишда бир бўғинли сўзларни тадқиқот объекти сифатида танлашлари бежиз эмас. Н.С.Трубецкой Кемп Мейлоненинг тадқиқотлари тўғрисида фикр юритиб шундай деб ёзади: “Методологик муносабатда инглиз тилидаги бир бўғинли сўзларнинг фонологик структураси тўғрисидаги тадқиқотни намунали деб ҳисоблаш мумкин” (Трубецкой 1960, 282).

“Бўғинга ажратишда мураккаб масала бўлган бўғин тузилиши одатда бир бўғинли сўзлар билан аниқланади” — деб таъкидлайди Л.Р.Зиндер (Зиндер 1979, 252).

Тадқиқотчи ўтказган таҳлил шуни кўрсатадики, ҳозирги немис адабий тилида 19 хил бўғин структурал типлари мавжуд: CVC, CCVCC, CV, CCCVC, CVCC, VC, VCC, CCV, CCVCCC, VCCC, CCCVCC, CCCV, CVCCCC, VCCCC, V, CCVC, CCCVCCC, CVCCCCC (Авазбоев 1986, 61). Ушбу бўғин типларидан CCCVCCC, CVCCCCC типлари луғат материалида қайд қилинмаган.

Фикримизнинг тасдиғи учун айтиш жоизки, немис тилида бир бўғинли сўзларда бўғин типлари бўйича қилинган статистик таҳлилнинг кўрсатишича, кенг тарқалган ва, айниқса, луғатда лексик жиҳатдан мукамал ифодаланган ва матнда кўп ишлатиладиган бўғин типлари қуйидагилар ҳисобланади: CVC, CV, VC, CVCC, VCC, Луғатда: CVC, CVCC, CCVC, CCVCC. Луғат ва матнда энг кўп ишлатиладиган тип CVC ўзининг лексик қуввати ва ишлатилиш даражасига кўра луғатда ҳам, матнда ҳам 31% ва 47% га тенг. Луғатда энг кенг тарқалган CVC, CV,

VC типлари мавжуд барча типларга нисбатан 75% ни ташкил қилади (Авазбоев 1986, 20-21). Немис тилида луғат ва матнлардаги бир бўғинли сўзларнинг бўғин типларининг қиёси қуйидаги қонуниятларга асосланишини кўрсатади: луғатда CVC типи билан бирга ундошларга зич CVCC, CCVC, CCVCC типлари кўпчилиқни ташкил қилади. Матнда CVC дан кейин кўп ишлатиладиган типлар кам ундошлашган CV, VC типлари ҳисобланади.

Бир бўғинли сўзлар фонологик структурасининг Н.Авазбоев ўтказган ҳар томонлама таҳлили шундай хулоса қилишга имкон берадики, бир бўғинли сўзлар фонематик планда, умуман, сўзни ифодалайди, шунингдек, кўп бўғинли сўзларни ҳам. Шунга кўра, ўзбек тилидаги бир бўғинли ва кўп бўғинли сўзлар структуравий типларининг қиёсий таҳлилини бир бўғинли сўзлардан бошлаган мақсадга мувофиқдир.

Ўзбек тилида бир вақтнинг ўзида ҳар иккала томондан қисқартирилган бўғин тўлиқ қисқартирилган очиқ бўғин устидан устунликка эга бўлади, қолган подтиплар бир-бирига тенг ҳисобланади. Очиқ ва ёпиқ бўғинларнинг ўзаро нисбати луғатда 29:71 ва матнда 37:63 ни ташкил қилади. Бир бўғинли сўзларнинг узунлиги луғатда — 3,22, матнда - 2,79. Энг кўп қўлланиладиганлар 3-4 фонемали бўғинлар луғатда ва 2-3 фонемалилар матнда ҳисобланади. Бир бўғинли сўзларда ундошлар коэффициенти луғатда 2,22 ва матнда 1,79 га тенг. Шунингдек, бир бўғинли сўзларнинг чуқурлиги ҳар хил. Масалан, ўзбекча бир бўғинли сўзларда фақат битта ўзак морфема бор.

Умуман, ўзбек тилидаги бир бўғинли сўзларнинг бўғин структурасида бўғин типларининг барча тўрт имконияти мавжуд ҳисобланади: тўлиқ очиқ (о-хи-ри- V- CV- CV), тўлиқ ёпиқ (чақ-қон-лик- CVC-CVC-CVC), бошидан ёпилган (вақт-лар- CVCC-CVC), охиридан ёпилган (ўт-каз-ган- VC-CVC-CVC) . Луғатларга нисбатан матнда очиқ бўғин кўпроқ кузатилади.

Ўзбек тилида бошқа туркий тилларидагидек олтига асосий бўғин типлари мавжуд (Баскаков 1955, 34).

Уларнинг сони тўрттадан ўн бештагача ўзгариб туради (Поливанов 1926, 30; Решетов 1959, 288; Кононов 1960,

5; Ризаев 1975, 4-22; Ишаев 1982, 113;). Бу маълумотлар ўзбек тилидаги аслий сўзлар ва бошқа тилардан, айниқса рус тилидан ўзлашган бир ва кўп бўғинли сўзлар материалида олиб борилган тадқиқотларнинг таҳлиллари натижасидир. Масалан, Н.Авазбоевнинг ўзбек тилидаги луғат ва матнда бир бўғинли сўзлар материали асосида олиб борган тадқиқотида олгита бўғин типни аниқланган. V, CV, CVC, VCC, VC, CVCC (Авазбаев 1986, 26) Бу таҳлил натижаларини қуйидаги жадвалда акс эттириш мумкин.

4-жадвал. Луғат материалида бир бўғинли сўзлардаги бўғин типларининг статистик таҳлили

№	Бўғин типлари	Абсолют частота	Нисбий частота (%)
1	CVC	562	59,79
2	CVCC	268	28,51
3	VCC	51	5,43
4	VC	49	5,21
5	VC	9	0,95
6	V	1	0,11
	жами	940	100

5-жадвал. Матн материалида бир бўғинли сўзлардаги бўғин типларининг статистик таҳлили

№	Бўғин типлари	Абсолют частота	Нисбий частота (%)
1	CVC	6913	65,84
2	CV	1519	14,47
3	CVCC	891	8,48
4	VC	599	5,71
5	V	484	4,61
6	VCC	94	0,89
	жами	10500	100

Уқоридаги жадвалдан кўриниб турибдики, луғат ва матнда энг кўп тарқалган бўгин типи CVC ҳисобланади, луғатда кўпроқ қўлланадиган типлар CVCCдир, улар матнда кенг истифода этиладиган VC ва CV га қараганда ундошлашганроқ саналади.

6-жадвал. Ўзбек тилида бир бўгинли сўзларнинг статистик параметрлари

Бўгин типларининг мавжудлик коэффициенти		Сўзнинг ўртача узунлиги		Сўзнинг ўртача чуқурлиги		Ундошлар коэффициенти		Очиқ ва ёпиқ бўгинлар нисбати		Морфологик тартиб	
Луғатда	Матнда	Луғатда	Матнда	Луғатда	Матнда	Луғатда	Матнда	Луғатда	Матнда	Луғатда	Матнда
6	6	3,22	2,79	1	1	2,22	1,79	1,99	19:81	1	1

7-жадвал. Ўзбек тилида полисиллабик сўзларнинг статистик параметрлари

Бўгин типларининг мавжудлик коэффициенти		Сўзнинг ўртача узунлиги		Сўзнинг ўртача чуқурлиги		Ундошлар коэффициенти		Очиқ ва ёпиқ бўгинлар нисбати		Морфологик тартиб	
Луғатда	Матнда	Луғатда	Матнда	Луғатда	Матнда	Луғатда	Матнда	Луғатда	Матнда	Луғатда	Матнда
6	6	3,15	2,82	3,7	3,0	1,63	1,58	44,11 56,81	37,82 62,18	1	1

Кўп бўгинли сўзлар бўгин типларининг структуравий таҳлили натижаларини жадвалда кўрсатиш мумкин.

8-жадвал

№	Бўғин типлари	Ўзбек тили				
		Луғатда		Бўғин типлари	Матнда	
		Мавжуд лиги	Кўлланиши (фоизда)		Мавжуд лиги	Кўлланиши (фоизда)
1	CVC	+	25,8	VCC	+	20,2
2	CV	+	21,3	CVC	+	19,9
3	VC	+	16,9	CV	+	19,2
4	V	+	13,8	VC	+	17,2
5	VCC	+	11,7	V	+	12,8
6	CVCC	+	10,5	CVCC	+	10,7

Юқоридаги жадвалдан кўринадики, ўзбек тилида кўп бўғинли сўзларда асосий функционал юк CVC, CV, VC бўғин типларига тушади. CV ва CVC бўғин типлари энг кўп универсал кўлланишга (луғатда ҳам, матнда ҳам) эга.

Кўп бўғинли сўзларда худди бир бўғинли сўзлардаги каби бўғин типларининг барча тўрт имконияти мавжуд.

Ўзбек тилидаги бир ва кўп бўғинли сўзлар бўғин типларининг луғат ва матндаги қиёсий ва статистик таҳлиliga асосан, бир бўғинли сўзлардаги бўғин типлари сон жиҳатдан кўп бўғинли сўзлардаги аналогик структуравий типлари билан тенг, яъни олти бўғин типидан иборат. Бир бўғинли ва кўп бўғинли сўзлар учун умумий ва универсал бўғин типи CVC ҳисобланади. Бу CVC бўғин типининг универсаллиги тасдиқланди.

Бир ва кўп бўғинли сўзлар бўғин типларининг қиёсий таҳлили натижаларини куйидагича хулоса қилиш мумкин:

1) бир ва кўп бўғинли сўзларнинг фонотактик структурасини ўрганиш ҳамда қиёслаш шуни кўрсатадики, бир бўғинли сўз фонематик жиҳатдан умуман сўзни ифодалайди ва унга тенг келади;

2) кўп бўғинли сўзларнинг структура жиҳатдан таҳлили натижаси изоморфизмнинг нафақат бўғин ва сўзлараро,

балки бир ва кўп бўғинли сўзлараро ҳам мавжудлигидан гувоҳлик берди.

Ўзбек тилидаги кўп бўғинли сўзларнинг:

1) ёпиқ ва очиқ бўғин типлари мавжуд;
2) луғатда ҳам, матнда ҳам CVC, CV типлари кўп учрайди;

3) бўғин луғатдагига нисбатан матнда узунроқ;

4) ундошлар коэффиценти матндагига нисбатан луғатда юқори;

5) очиқ бўғинларга нисбатан ёпиқ бўғинларнинг сони кўп;

6) тўлиқ бўғинлар кам учрайди;

7) бир товушли бўғинлар кўп қўлланадиган бўғинлар таркибига кирмайди.

Ўзбек тилида бўғин структурасига нисбатан қуйидагилар аниқланди:

1) бўғин типлари миқдор жиҳатдан олтитани ташкил қилди;

2) бўғин ўртача ҳисобда узун;

3) бўғин типлари бошқа тиллардагидан ундошлар коэффицентиغا кўра фарқ қилади;

4) матн ва луғатда 2 ва 3 фонемали бўғинлар кўп учрайди;

5) бўғин типлари бўғиннинг морфематик таркибига кўра бошқа тиллардан фарқ қилади, яъни бир бўғинли сўз битта морфемага тўғри келади;

6) луғатда ва матнда CVC ва CV бўғин типлари кўп;

7) ўзбек тилидаги кўп бўғинли сўзлардаги бўғин типларининг статистик таҳлили шуни кўрсатдики, луғатдаги кўп қўлланадиган бўғин типларидан CVC 59 % ни луғатда ва матнда эса 65 % ни ташкил қилди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Авазбаев Н.А. Структура слога в языках различных типов. -Тошкент: Фан, 1986. - 106 с.

2. Авазбаев Н.А. Фонотактическая структура односложного слова во флективных и агглютинативных языках (на материале некоторых индоевропейских и тюркских языков): Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. - Санкт-Петербург, 1992. - 33 с.

3. Авазбаев Н.А. Проблема слога в современной лингвистике. -Тошкент: Университет, 1998. - 40 с.

4. Абдурахмонов ў., Мамажонов. Ўзбек тили ва адабиёти. - Тошкент: Ўзбекистон, 2002. - 350 б.

5. Андрейчикова Л.П. Француз тили фонетикаси. -Тошкент: Ўзбекистон, 1992. - 257 б.

6. Азизов О., Сафоев А., Жамолхонов Қ. Ўзбек ва рус тилларининг қиёсий грамматикаси (фонетика, лексика, морфология ва синтаксис). - Тошкент: Ўқитувчи, 1986.

7. Абдуазизов А.А. Элементы общей и сравнительной фонологии. Ташкент, Фан, 1981.

8. Баскаков Н.А. Структура слога в тюркских языках // Исследования по грамматике тюркских языков. Ч.1. - М.: Наука, 1955. - С.34.

9. Бобомурадов Ш. Фонетико-фонологическая структура односложных слов современного литературного таджикского языка: Автореф. дис.... канд. филол. наук. - Тбилиси, 1975. - 30 с.

10. Бондарко Л.В. Слоговая структура речи и дифференциальные признаки фонем: Дис. ... д-ра филол. наук. - Л., 1960. - 415 с.

11. Бондарко Л.В., Вербицкая Л.А., Гордина М.В. Основы общей фонетики. - Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1983. - 119 с.

12. Виноградов В.В. Фонологический аспект описания языков // Принципы описания языков мира. - М.: Наука, 1976. - С.282-312.

13. Глисон Т. Введение в дескриптивную лингвистику. - М.: Изд-во Инostr.литер., 1959. - 486 с.

14. Дечева С.В. Слогоделение в языке и речи: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. - М.: МГУ, 1983. - 22 с.

15. Джунибеков А. Проблемы тюркской словесной просодии и сингармонизм казахского слова: Автореф. дис. д-ра филол. наук. - Алма-Ата, 1988. - 58 с.

16. Жамолхонов Ҳ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. - Тошкент: Талқин, 2005. - 271 б.

17. Заплаткина Н.И. Типологические исследования структуры односложных слов в славянских языках. - Киев, 1980. - 87 с.
18. Зиндер Л.Р. Общая фонетика. 2 - е изд.: перераб.и доп. - М.: Высшая школа, 1979. - 312 с.
19. Зиндер Л.Р. Очередные задачи фонетики // Проблемы фонетики и фонологии. - М., 1986. - С.40-43.
20. Златоустова Л.В., Потапова Р.К., Трунин-Донской В.Н. Общая и прикладная фонетика. - М., 1986. - 304 с.
21. Ибрагимов Т.И. Изучение образования слогов и структуры их сочетаний в татарском литературном языке: Автореф. дисс. .. канд. филол. наук. - Казань, 1970. - 21 с.
22. Ирискулов М. Тилшуносликка кириш. - Тошкент: Ўқитувчи, 1992. - 256 б.
23. Ишаев А. О развитии структуры слога в узбекском языке // Опыт экспериментального и структурного изучения языка. - Ташкент: Фан: 1982. - 116 с.
24. Ишаев А. Ўзбек адабий тилида товуш бирикмалари // Ўзбек тили ва адабиёти. - Тошкент, 1966. - № 1. - Б.21-25.
25. Касевич В.Б. Фонологические проблемы общего и восточного языкознания. - М., 1983. - 295 с.
26. Касевич В.Б. Морфонология. - Л.: Изд. Ленинградского ун-та, 1986. - 161 с.
27. Каспранский Р.Р. Очерк теоретической и нормативной фонетики. - Горький: Горьк. пед. ин-т. ин. яз-ов, 1976. - 99 с.
28. Комарова И.Н. Структуры тибетского слога // Очерки по фонологии восточных языков. - М., 1975. - С.206-216.
29. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. - М.-Л.: Изд-во АН, 1960. - 446 с.
30. Кочергина В.А. Введение в языковедение. - М.: Изд. Московского ун-та, 1991. - 205 с.
31. Кубрякова Е.С. Морфологическая структура слова в современных германских языках // МССИЯ. - М.: Наука, 1970. - С.104-181.
32. Курилович Е. Понятие изоморфизма / Очерки по лингвистике. - М.: Изд-во иностр. лит., 1962. - С.267.
33. Курилович Е. Вопросы теории слога / Очерки по лингвистике. - М.: Изд-во иностр. лит., 1962. - С. 267.
34. Лекомцева М.И. Типология структур слога в славянских языках. - М., 1968. - 223 с.
35. Манучарян Р.С. Вопросы интерпретации и измерения глубины слова // Вопросы языкознания. - Москва, 1972. - №1. - С.114-123.

36. Москович В.А. Глубина и длина слова в естественных языках. //Языковой универсалии и лингвистическая типология // Изд. Наука. М., 1969.

37. Мухин А.М. Лингвистический анализ. Теоретические и методологические проблемы. - Л.: Наука, 1976. - С.54.

38. Неъматов Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. —Тошкент, 1995. - 12 б.

39. Неъматов Ҳ. Ўзбек тили тарихий фонетикаси. — Тошкент: Ўқитувчи, 1992. — 94 б.

40. Никонов В.А. Длина слова // Вопросы языкознания. - М., 1978.

41. Норк О.А., Адамова Н.Ф. Фонетика современного немецкого языка. —М.: Высшая школа, 1976. -212с.

42. Нурмонов А. Ўзбек тилининг фонологияси ва морфонологияси. —Тошкент: Ўқитувчи, 1990. - 45 б.

43. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. - Тошкент: Ўзбекистон, 2002. - 228 б.

44. Поливанов Е.Д. Статьи по общему языкознанию. - М.: Наука, 1968. - 376 с.

45. Попова Е.Н. Соотношение морфемы и слога в русском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. - М., 1990. — С.15.

46. Постовалова В.И. Фонологическая структура слога (к методике описания): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. - М., 1967. - С.15.

47. Потапова Р.К. Различные типы слогового стыка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. МГПИИЯ им. М.Тореза. - М., 1965. - 24 с.

48. Потапова Р.К. Слоговая фонетика германских языков. - М.: Высшая школа, 1986. - 144 с.

49. Прокопова Л.И. Структура слога в немецком языке. - Киев: КГУ, 1973. - 145 с.

50. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек ва рус тилларини қиёслаш. — Тошкент: Ўзбекистон, 1993. - 110б.

51. Реформатский А.А. Введение в языковедение. — М.: Изд-во “Аспект Пресс”, 2004. - 518 с.

52. Решетов В.В. Основы фонетики и грамматики узбекского языка. - Ташкент: Учитель, 1965. - С 45.

53. Ризаев С. Из опыта исследования структуры слога в узбекском языке. — Ташкент, 1975. - 171 с.

54. Ризаев С.А. Ўзбек тилининг лингвостатистик тадқиқи: Филол. фанлари д-ри ... дисс. автореф. —Тошкент, 2008. - 50 б.

55. Ризаев С.А. Ўзбек тилшунослигида лингвостатистик муаммолар. - Тошкент: Фан, 2006. - 296 б.

56. Рождественский Ю.В. Типология слова. - М.: Высшая школа, 1969. - 286 с.

57. Сегал Д.М. Основы фонологической статистики. - М.: Наука, 1972. - 96 с.
58. Соссюр Ф. де Курс общей лингвистики / Ф. де. Соссюр. Труды по языкознанию. - М.: Прогресс, 1977. - 285 с.
59. Тайметов К.С. Силлабическая структура слова в языках различных типов. - Ташкент: Фан, 1986. - 139 с.
60. Тайметов К.С. Силлабическая структура слова в языках различных типов: Дис. ... д-ра филол. наук. - М., 1988. - 254 с.
61. Таранец В.Г. Генезис слога и слогоделения // Материалы АРСО-12. - Киев, 1982. - С.270-272.
62. Торсуев Г.П. Проблемы теоретической фонетики и фонологии. - Л.: Наука, 1969. - 71 с.
63. Торсуев Г.П. Строение слога и аллофоны в английском языке. - М., 1975. - 239 с.
64. Турсунов У, Мухторов А, Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. - Тошкент: Ўзбекистон, 1992. - 399 б.
65. Трофимова Е.Б. Очерк теории фонетического и интуитивного слогоделения: Автореф. дис.... канд. филол. наук. - Самарканд, 1972. - 19 с.
66. Трубецкой Н.С. Основы фонологии // Пер. с нем.- М.: Изд-во иностр.литер., 1960. - 342 с.
67. Щерба Л.В. Изб. работы по языкознанию и фонетике. - Л., 1958.
68. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. - М.: Наука, 1974.
69. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. - Л., 1970.
70. Шаменова А.К. Сопоставительное исследование структуры слогов в английском и киргизском языках и дистрибуция в них фонем: Автореф. дис. ... канд. филол.наук. - Фрунзе, 1974. - 28 с.
71. Шодиев Ф. Ҳозирги ўзбек тилида бир бўғинли сўзларнинг структур-семантик талқини ва деривацион хусусиятлари: Филол. фанлари номзоди дисс. А автореф. - Тошкент, 2008. - 27 б.
72. Шумиляк Ф.И. Проблемы структуры слога современного немецкого языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. - Львов, 1977. - 25 с.
73. Чикаидзе В.Г. Фонематическая структура односложных слов литературного турецкого языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук.- Тбилиси, 1983. - С. 19.
74. Чистович Л.А., Бондарко Л.В. Об управлении артикуляционными органами в процессе речи // Исследования по структурной типологии. - М., 1963.

75. Якобсон Р., Халле М. Фонология и её отношение к фонетике // Новое в лингвистике. - М.: Изд-во иностр.литер., 1962. Вып.2.-С.231- 278.

76. Ярцева В.Н. Принципы типологического исследования родственных и неродственных языков // Проблемы языкознания. - М.: Наука, 1967. - С.203-207.

77. ўломоов А.ў. Морфологияга кириш // Ҳозирги замон ўзбек тили. - Тошкент, 1957.

78. Ҳожиев А. Сўзинг морфем таркиби масаласига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. - Тошкент, 1998. - 2-сон. - Б. 3-7.

79. Ҳожиев А. Тил қурилишининг асосий бирликлари юзасидан мулоҳазалар (Луғавий ва грамматик морфема ҳақида) // Ўзбек тили ва адабиёти. - Тошкент, 2004. - 3-сон. - Б. 29-35.

80. Ҳожиев А. Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари (еттинчи мақола) // Ўзбек тили ва адабиёти. - Тошкент, 2007. - 4-сон. - Б. 37.

81. Inge V. HF A Model and a Hypothesis of Language Structure, Proceedings of the American Philosophical Society, 1960 vol. 104, № 5.

82. Awasbajew N.A. Phonetik der deutschen Gegenwartssprache. Theoretischer Lehrgang. Taschkent, Oqutuwtshi, 1978. - 120 S.

83. Esser W.M. Zum konsonantischen Element im deutschen Sprachlautkörper // Wirkendes Wort. - 1990. № 2. S. 253-278.

84. Essen Otto von. Beber den Begriff der Silbe, in: Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt -Universität Berlin, Gesellschafts und sprachwissenschaftliche Reihe 5/1955-56, s. 85-88.

85. Essen Otto von. Allgemeine und angewandte Phonetik. Berlin, 1966, S.126-136.

86. Espersen Otto. Lehrbuch der Phonetik.- Leipzig- Berlin, 1926. -258 S.

87. Fechter I., Richter G. Untersuchungen der Silben - und Wortstrukturen in Zusammenhängen - im deutschen Text. Dipl.Arb.Sekt.Reh.pad HU.- Berlin, 1980.

88. Kaeding F.W. Häufigkeitwörterbuch der deutschen Sprache, Steglitz bei Berlin, 1897.

89. Gajducik S.M. Theoretische Phonetik des Deutschen. -Minsk: Wischesheisch schkola.- 1981.- 153 S.

90. Heugen E. The syllable in linguistic description // //Roman Jakobson. The Hague. Mouton, 1956.-p.213-221.

91. Hirz-Weirzbicka Z. Funktionale Belastung und Phonemkombinationen am Beispiel einsilbiger Wörter der deutschen Gegenwartssprache // Forschungsberichte. - Bd.138. - 1971.- 249 S.

92. Hjelmslev L. On the principles of phonematics // PICPS, - Cambridge (Mass), 1936. - p. 49-54.
93. Jespersen O. Lehrbuch der Phonetik. Leipzig, 1913. S. 186.
94. Kohler K. Einführung in die Phonetik des Deutschen. Berlin, 1977.
95. Malone K. The phonem Structure of English Monosyllables // American speech, 1936.-V.II.Nr.4-p. 205-218.
96. Menzerath P. Typology of Languages// jasa. 1950-V. 22.Nr.6.p.679-690.
97. Meinhold G., Stock E. Phonologie der deutschen Gegenwartssprache.- Leipzig, 1982.- 256 S.
98. Palgram E. Syllable < Word, Nexus, Cursus. The Hague.- Paris, 1970, p.131.
99. Palgram E. Phonetic signals of syllable boundaries. Argumenta Zectionum. - Praha, 1967, p.112.
100. Panconcelli - Calzia C. Die experimentelle Phonetik in ihrer Anwendung auf die Sprachwissenschaft. Berlin, 1924, S.119.
101. Prokopova L.I. Silbenprosodik im Deutschen // Aktuelle Probleme der gegenwärtigen Germanistik. - Kiew, 1975.- S. 143-144
102. Seiler H. Laut und Sinn. Zur Struktur der deutschen Einsilber // Lingua, 1962. 11- S. 414-428.
103. Sigurd B. Phonotactic Structures in Swedish.- Lund, 1965.- 217p.
104. Sivers E. Grundzüge der Phonetik. 5. Auflage. Leipzig, 1901. -150 S.
105. Stetson R.N. Motor phonetics. Amsterdam, 1951, p. 36-91.
106. Trnka B. General of phonemic combination // TCLP-Prague, 1966. V. 6-p. 57-62.
107. Trnka B. The phonemic organisation of morphemes // Acta Universitatis Carolinae philologica 6. Phonetica pragensia, 1967. - p.91-93.
108. Vejsalov F.I. Lehrbuch der deutschen Phonetik. Theoretischer Lehrgang. - Baku, Maarif, 1989. - 268 S.
109. Werner O. Phonemik der Deutschen. Stuttgart, 1972. - 161 S.
110. Werner O. Probleme der Phonotaktik- diskutiert am Deutschen // Lehrbuch für internationale Germanistik. -1974.- Ig.14.-H.1.- S.41-75.
111. Zacher O. Deutsche Phonetik. Theoretischer Kurs. - Leningrad, Prosveschenje, 1969. -142 S.

МУНДАРИЖА

Кириш.....	3
Фонетика ва фонологияда бўғин муаммоси.....	6
Бўғин ҳақидаги назариялар.....	11
Бўғиннинг бошқа тил бирликлари билан боғлиқлиги.....	25
Фонетика ва фонологияда бўғин чегарасини аниқлаш.....	32
Ҳозирги немис ва ўзбек тилларида бўғин ҳосил бўлишининг асосий омиллари.....	51
Немис тилида сўз узунлиги ва чуқурлиги.....	55
Сўз узунлигини аниқлашнинг услублари.....	56
Немис тили публицистикасида сўз узунлиги.....	65
Ўзбек тилида сўзнинг узунлиги ва чуқурлиги.....	66
Ундошлар коэффициенти.....	71
Очиқ ва ёпиқ бўғинларнинг ўзаро муносабати.....	73
Кўп ва бир бўғинли сўзлар структурал типларининг қиёсий таҳлили.....	75

Адабий-бадний нашр

Шухратхон Ияминова

**Немис ва ўзбек тилларида
бўгин ҳосил бўлиши**

Муҳаррир: Маҳкам Маҳмудов
Техник муҳаррир: Беҳзод Болтабоев
Мусаҳҳиҳа: Камола Болтабоева

«MUMTOZ SO`Z»
масъулияти чекланган жамияти нашриёти
Тошкент, Навоий кўчаси, 69.
Тел: 241-60-33

Босишга рухсат этилди 19.01.2010.
Қоғоз ўлчами 84x108 1/32. Шартли босма тобоғи 5,5.
Нашриёт-ҳисоб тобоғи 5,0. Адади 200. Буюртма 01/10
Баҳоси келишилган нарҳда.

“MUMTOZ SO`Z”
масъулияти чекланган жамиятининг
матбаа бўлимида чоп этилди.
Манзил: Тошкент, Навоий кўчаси, 69.
Тел: 241-81-20